

วิธีการของรัฐบาลในการควบคุมกำลังคน

ระบบการบริหารประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การบริหารประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีลักษณะสืบทอดมาจากสมัยอยุธยา คือ ในส่วนกลางมีจตุสดมภ์ อันประกอบด้วย เวียง วัง คลัง นา มีเล้านาบดีรับผิดชอบ ได้แก่ พระยายมราช เป็นเล้านาบดีกรมเมือง (เวียง), พระยารัษฎาธิปไตย เป็นเล้านาบดีกรมวัง, พระยาศรีธรรมราช¹ เป็นเล้านาบดีกรมคลัง (คนเดียวกับเล้านาบดีกรมท่า) และพระยาพลเทพ เป็นเล้านาบดีกรมนา มีกรมกองย่อย ๆ ซึ่งแบ่งออกเป็นฝ่ายทหาร และฝ่ายพลเรือน ขึ้นสังกัด เล้านาบดีทั้ง 4 นั้น² ส่วนในหัวเมืองมีการแบ่งหัวเมืองออกเป็น 4 ชั้น คือ หัวเมืองเอก, โท, ตรี และจัตวา มีขุนนางในตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี 2 ตำแหน่ง คือ สมุหพระกลาโหม และสมุหนายก ควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ ชายทะเลฝั่งตะวันตกและหัวเมืองเหนือตามลำดับ และเล้านาบดีกรมท่าควบคุมดูแลหัวเมืองชายทะเลตะวันออก มีหน้าที่รับผิดชอบดูแลความสงบเรียบร้อย ตลอดจนการภาษีอากร และการศาลในหัวเมืองของตน มีอำนาจสั่งการด้วยหนังสือ ที่เรียกว่า "สารตรา" ัญญาเชิญกระแสพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์สั่งการไปยัง เจ้าเมืองต่าง ๆ แม้กระทั่งการเกณฑ์แรงงานในหัวเมือง การส่งเสบียง หรือการเรียกระดมไพร่ทำงาน หรือการยกทัพศึก พระมหากษัตริย์ได้มอบอำนาจสั่งการผ่านทางอัครมหาเสนาบดี ทั้งสาม จึงนับว่ามีอำนาจมากมายครอบคลุมในทุก ๆ ด้านในภูมิภาคที่ตนรับผิดชอบ³

¹ ออกญาศรีธรรมราช เดชะยาดิอำมาตยานุชิตพิพิธรัตนราชโกษาธิบดีอภัยพิริยปรากรมพาหุ โดยทั่ว ๆ ไปมักเรียกกันว่าโกษาธิบดี

² กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง. (กรุงเทพฯ : อุดมศึกษา แผนกการพิมพ์ 2521), หน้า 111-178, 771-773.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย แก่โยการปกครองแผ่นดิน", ใน หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ประวัติศาสตร์และการเมือง. (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2514), หน้า 126-129.

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโอนงานความรับผิดชอบหัวเมืองปักษ์ใต้จากกรมท่ากลับมาให้สมเด็จพระกลาโหมดูแล และทรงย้ายเมืองบางเมืองที่ขึ้นกับกรมมหาดไทยมาขึ้นกรมพระกลาโหมและกรมท่าด้วย¹ โดยสรุปขอบข่ายความรับผิดชอบของอัครมหาเสนาบดี 2 ท่าน และ เสนาบดีกรมท่า ต่อเมืองต่าง ๆ ในราชอาณาจักรมีดังนี้

1. เมืองในความรับผิดชอบของกรมพระกลาโหม ได้แก่ นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ถลาง ไชยา ปะทิว ชุมพร คลองวาน กุย ปราณ ตะนาวศรี อัมฤต เพชรบุรี กระ ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง พังงา
2. เมืองในความรับผิดชอบของกรมท่า ได้แก่ นนทบุรี สมุทรปราการ ลำครบุรี ชลระยอง บางละมุง สันทบุรี ตราด และสมุทรสงคราม
3. เมืองในความรับผิดชอบของกรมมหาดไทย ได้แก่ เมืองอื่น ๆ นอกจากที่ระบุไว้ข้างต้น รวมทั้ง "การบุรี ยะโยค ซึ่งเดิมขึ้นกรมท่า และละโว้เทรา เดิมขึ้นกรมพระกลาโหม ยกเอามาขึ้นกรมมหาดไทยด้วย"²

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะการปกครองในส่วนภูมิภาค ยังคงเดิม อาณัติหัวเมืองได้เป็นขึ้น ๆ อยู่ในความรับผิดชอบของเสนาบดีกรมมหาดไทย, กรมพระกลาโหม และกรมท่า ดังนี้

1. หัวเมืองขึ้นใน ตั้งแต่เมืองอุดรดิษฐ์ กำแพงเพชร ตามลำน้ำลงมาถึงอยุธยา ปราจีนบุรี ละโว้เทรา สุพรรณบุรี เป็นเมืองในความรับผิดชอบของกรมมหาดไทย

¹ ทรายละเอียดใน สุกัญญา บำรุงสุข, อำนาจหน้าที่ และบทบาทของสมเด็จพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 23-40.

² กหย., จดหมายเหต. ร. 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 8. ตัังกรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นไป

เมืองขึ้นใน ตั้งแต่เมืองไชยา เข้ามาถึงเพชรบุรี แล้วขึ้นไปจนถึงเมืองกาญจนบุรี เป็นเมืองในความรับผิดชอบของกรมพระกลาโหม

เมืองขึ้นใน ตั้งแต่เมืองตราด เข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ลำครบุรี สมุทรสงคราม นครไชยศรี เป็นเมืองในความรับผิดชอบของกรมท่า

เมืองเหล่านี้มีขุนนางจากในกรุงเทพฯ ไปเป็นผู้รักษาเมือง มีกรรมการเมืองช่วยราชการ และเรียกเก็บภาษีอากรเหมือนในกรุงเทพฯ

2. หัวเมืองขึ้นกลาง ตั้งแต่เมืองนครราชสีมาไปจนถึงเมืองพระตะบอง เมืองนครเสียมราฐ เมืองตาก และเมืองลาวตะวันออก เมืองเขมรป่าดง เป็นเมืองในความรับผิดชอบของกรมมหาดไทย

เมืองนครศรีธรรมราช ล่งขลา พัทลุง ตะกั่วป่า พังงา ถลาง ภูเก็ต เป็นเมืองในความรับผิดชอบของกรมพระกลาโหม

เมืองขึ้นกลางเหล่านี้ ส่วนใหญ่จะยกเจ้าวงศ์ชาติภูมิของเมืองนั้นเป็นเจ้าเมือง กรรมการในเมืองนั้น วิธีการปกครองเช่นเดียวกับส่วนกลางบ้าง ดัดแปลงให้สอดคล้องกับประเพณีท้องถิ่นบ้างตามความเหมาะสม เจ้าเมือง กรรมการเมืองมีหน้าที่รับผิดชอบดูแลความสงบเรียบร้อยในเมือง และรวบรวมเก็บภาษีอากร และส่งส่งลงมากรุงเทพฯ

3. เมืองประเทศราชขึ้นนอก คือ เมืองเชียงใหม่ ลำพูน นครลำปาง แพร่ น่าน หลวงพระบาง นครพนม นครจำปาศักดิ์ เป็นเมืองในความรับผิดชอบของกรมมหาดไทย

เมืองฝ่ายทะเลตะวันออก ตั้งแต่เมืองตาดี เมืองลำย เมืองยะรัง เมืองกสนัน เมืองตรังกาฐ เมืองมลายู ที่ไม่มีปากน้ำออกทะเล คือเมืองหนองสิก ยะลา รามัญ ระแงะ และเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ที่เรียกว่า อ่าวเบงกอล ได้แก่ เมืองไทรบุรี ปะลิส ลัตูล เป็นเมืองในความรับผิดชอบของกรมพระกลาโหม¹

¹ กพ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 136 หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัย ถึงหลวงสยามานุเคราะห์ กงสุลสยาม เมืองร่างกุ้ง

ข้อที่ควรสังเกตคือ หัวเมืองขึ้นในในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ได้แผ่ขยายออกไปกว้างขวาง
ทั้งนี้ก็เพื่อให้ส่วนกลางควบคุมส่วนภูมิภาคได้มากขึ้น

ขุนนางที่มีหน้าที่ควบคุมกำส้งคนในหัวเมือง

ตามลักษณะการปกครองที่แบ่งเป็นหัวเมืองชั้นใน และหัวเมืองชั้นนอกดังกล่าวมาแล้ว ใน
ส่วนที่เกี่ยวกับการควบคุมกำส้งคนนั้นจะเห็นได้ว่ามีความแตกต่างกันระหว่างราชอาณาจักร และหัวเมือง
ใกล้เคียงฝ่ายหนึ่ง กับหัวเมืองอีกฝ่ายหนึ่ง ทั้งในวิธีการควบคุม ลักษณะหน้าที่ ตลอดจนประเภทของ
กำส้งคน

ขุนนางและเจ้าหน้าที่ในหัวเมืองที่มีหน้าที่ในการควบคุมกำส้งคน ได้แก่

1. เจ้าเมือง กรมการเมือง
2. เจ้าหมื่น นายหมวด นายกอง (ปลัดกอง) และจางวางกอง
3. นายบ้าน กำนัน พัน นายอำเภอ

1. เจ้าเมือง กรมการเมือง

ตามพระราชกำหนดกฎหมายเดิมนั้น เมื่อข้าราชการได้รับแต่งตั้งให้ไปรั้งเมือง ครอบเมือง
เป็นปลัด ยกกระบัตร์ กรมการเมือง เจ้าเมืองกรมการเมืองเหล่านั้นจะเป็นผู้คัดเลือกตัวผู้ที่จะเป็น
ขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ แล้วเล่นอื่อไปให้เล่นาบดีกรมมหาดไทย, กลาโหมหรือกรมท่าตามที่ตนสังกัด
แต่งตั้ง แต่ต่อมาเกิดกรณีร้องร้องกล่าวโทษไปยังราชธานีว่า เจ้าเมืองแต่งตั้งผู้ไม่เหมาะสมเป็น
ขุนหมื่นหน้าที่ต่าง ๆ ด้วยการเล่นพรรคเล่นพวก จึงได้มีการตราพระราชกำหนดใหม่เกี่ยวกับการแต่งตั้ง
ข้าราชการในส่วนภูมิภาคตามลักษณะของงานที่เกี่ยวข้องกับข้าราชการในตำแหน่งจุลลตมภ์ และตำแหน่ง
อื่น ๆ ในราชธานี ดังนี้คือ

- ก. ตำแหน่งผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง ปลัด รองปลัด ไหมมหาดไทย กลาโหม และกรมท่า แต่งตั้ง
ในหัวเมืองซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของตน
- ข. ตำแหน่ง พล ด่าน ให้เจ้าพนักงานกรมอาสา เดโย และทำยน้ำ ตั้ง
- ค. ยกกระบัตร์ รั้ง ลูพมาตรา รองลูพมาตรา นาย "พระามรง" ให้เจ้าพนักงานกรมวังตั้ง

ง. โภชา, คสัง ให้เจ้าพนักงานกรมท่าตั้ง¹

การที่ขุนหมื่นในราชธานีมีอำนาจในการพิจารณา และแต่งตั้งขุนหมื่นในส่วนภูมิภาคตามสายงานที่มีหน้าที่รับผิดชอบ นอกจากจะแสดงถึงความเข้มงวดกวดขัน และความพิถีพิถันในการคัดเลือกตัวบุคคลที่จะเป็นเจ้าหน้าที่ส่วนภูมิภาคแล้ว ยังแสดงถึงการโยงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางด้วย

หน้าที่ส่วนหนึ่งของเจ้าเมืองตามที่ระบุไว้ในพระราชกำหนดมีดังนี้

"อนึ่ง ให้เจ้าเมืองรัฐสภาระบายฮัยหมุกทหาร และไพร่หลวงข้าพระโยมสังฆ์ ส่ม นอก
ใน อิมกำลัง
กรมการ แลคนแอบแฝงหาสภาระบายฮัยมิได้ แลข้าหนีเจ้า ไพร่หนีนายเคี้ยวขุ่มชื่อนครสัตพลัด
แลไพร่พลเมืองแตกจางไปอยู่เมืองใด ๆ ก็ดี ไปขุ่มชื่อนอยู่ป่าดงก็ดี ให้แต่งเกลี้ยกล่อมล้องลุ่ม
ให้ไต่ แล้วให้ถามดูว่าผู้ใดกันโชลกรราชข่มเหง ถ้าไต่ตัวพิจารณาเปนสัจว่าข่มเหงรา ชูจริง
ก็ดี แลเหนเปนเหล่าเปนกอเหลือกำลังจะเกลี้ยกล่อมเอามาไต่ก็ดี ก็ให้บอกสั่งตัวผู้ข่มเหงราชถู
แลตำบลที่ราชถูไปขุ่มชื่อนอนั้นเข้าไป ณ กรุงฯ ลงแจ้ง"²

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า นอกจากหน้าที่ที่หา ๆ ไปของเจ้าเมือง คือ การดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยภายในเมืองของตน การตั้งกองด่านตรวจตราชายแดน การสืบโจรผู้ร้าย การศาล ฯลฯ แล้ว หน้าที่สำคัญอีกอย่างคือการควบคุมกำลังคน ประการแรกคือ การรับรู้ยี่สิบจำนวนคนในเมืองเพื่อจะได้เรียกใช้งานได้ รวบรวมผู้คนที่หลบหนีราชการ และคอยตรวจตราดูว่าไพร่ในเมืองของตน "ทำราชการ" ครบถ้วนหรือไม่ มีไพร่จากเมืองอื่นแปลกปลอมมาหรือไม่³

เมื่อคนยังคงเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หน้าที่ในการควบคุมกำลังคน จึงถือว่าเป็นหน้าที่สำคัญของผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง กรมการเมือง แต่อย่างไรก็ตาม กฎหมายก็ระบุนำไม่ให้เจ้าเมืองใช้อำนาจแย้งคนในสังกัดของผู้อื่นมาเป็นของตน⁴

¹ กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดใหม่ 44, หน้า 771-773.

² เรื่องเดียวกัน, พระราชกำหนดเก่า 23, หน้า 637-640.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 638.

เนื่องจากพระราชกำหนดข้างต้นมีการกล่าวถึง "ส้มกำสัง" และ "ส้มสังกัตพัน" ปัญหาที่นำพิจารณาคือ ไพร่ส้มกำสัง และไพร่ส้มสังกัตพันนั้น เป็นคำที่มีความหมายแตกต่างกันหรือไม่ หมายถึงชื่อเฉพาะของไพร่ส้มสังกัตกรมกองหนึ่งกรมกองใด หรือหมายถึงไพร่ประเภทใด¹

จากการพิจารณาหลักฐานต่าง ๆ โดยเฉพาะหลักฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่า คำว่าไพร่ส้มกำสัง และไพร่ส้มสังกัตพันนั้น แม้เขียนต่างกัน แต่มีความหมายเดียวกันมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว คือ หมายถึงไพร่ประเภทเดียวกันที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้เป็นสมบัติของมูลนาย ซึ่งอาจจะเป็นขุนนาง หรือเจ้านาย เพื่อให้ไพร่นั้นอำนวยความสะดวกให้แก่มูลนาย ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการเมือง และสถานะทางสังคม ไพร่ส้มนั้นจึงเปรียบเสมือนเป็น "กำสัง" ของมูลนาย จึงมีคำคล้ายคำสร้อยต่อท้ายเรียกรวมไปว่า "ไพร่ส้มกำสัง" และมักใช้คำนี้ในโอกาสดังนี้

1. เมื่อต้องการจะแสดงความแตกต่างระหว่างไพร่หลวงที่ขุนนางควบคุมดูแลสังกัตกรมกองในหน่วยการบริหารราชการแผ่นดิน เปรียบเทียบกับไพร่ส้มกำสังของมูลนาย "เจ้าหมื่นแต้ไพร่หลวงไพร่ส้มกำสังข้าเจ้าบ่าวนายยังหาได้ชำระหักให้ไหม"²

¹ ปียะสิทธิ์ ปิตะวรรณ, ได้ตั้งข้อสันนิษฐานไว้ว่า "เดิมคำสองคำนี้คงจะมีความหมายแตกต่างกัน แต่เมื่อมาในระยะหลังได้กลายเป็นคำ ๆ เดียวกัน ในความหมายที่ว่า เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้เป็นผลประโยชน์ของขุนนาง เมื่อขุนนางผู้นั้นตาย จึงให้อ่อนเป็นไพร่หลวง"

ดู ปียะสิทธิ์ ปิตะวรรณ, "การเลิกระบบไพร่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (ปริญาณานิพนธ์การศึกษามหบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร, 2523), หน้า 22.

² กขช., ร. 4 กห. เล่ม 20 จ.ศ. 1222 หน้า 147-148 และดู ส้มเตีจกรมพระยา-ดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2, พระราชกำหนดสักเลขรัชกาลที่ 2, หน้า 382-387.

2. เมื่อจะเห็นว่าไพร่นั้นเป็นไพร่สมของมูลนายคนใด ก็จะใช้ว่า สมกำลังของ... ดังเช่น ในบัญชีทางว่าวที่เจ้าเมือง หรือมูลนายส่งมายังกรุงเทพฯ เมื่อรายงานบัญชีสักเลกในสังกัดของตนแล้ว ทำบัญชีทางว่าวมักจะระบุไว้ว่า "ถ้าแลข้าพเจ้าสักเอาเลกไพร่หลวงสมกำลังของผู้ใดมาขึ้น ถ้าจะพิจารณาเป็นสตัยให้ปรับไหมแล้ว มีโทษแก่ข้าฯ ลงหนัก"¹

ส่วนคำว่า สมสังกัดพื้นนั้น บางครั้งใช้ สมสังกัดพรรค² หรือสมสังกัดพรรค³ แม้ว่าสะกดต่างกัน แต่น่าจะมีความหมายเดียวกัน⁴ คือ ใช้ในกรณีที่ต้องการแยกแยะระหว่างสมของมูลนายผู้หนึ่ง กับสมของมูลนายอื่น ๆ โดยทั่วไป ดังเช่น ในกฎหมายระบุหน้าที่ของเจ้าเมืองว่า "อย่าให้เอาสมสังกัดพื้นไว้เป็นสมกำลังเอง"⁵ "สมกำลัง" คือ สมของตนเอง ส่วน "สมสังกัดพื้น" ก็คือ สมที่สังกัดกรมกองอื่น ๆ ของมูลนายต่าง ๆ ที่อยู่ในเมืองนั้น หรืออยู่ต่างเมือง

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 มักใช้คำว่า "สมสังกัดพรรค" เพราะทรงมีพระราโชบายที่จะทำลายการแบ่งไพร่สังกัดมูลนายต่าง ๆ เป็นกองย่อย ๆ มากมาย เพื่อรวบรวมเป็นไพร่หลวงประเภทเดียวกันตรงต่อพระมหากษัตริย์ เป็นการสะดวกในการจัดการเกณฑ์ทหาร และการเก็บเงินค่าราชการ

¹ กพล., จดหมายเหตุ. ร. 2 จ.ศ. 1186 เลขที่ 2 บัญชีสักเลขเมืองรัตนบุรี.

² กข., ร. 5 ก. 13.3/7 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ไม่ปรากฏวันที่.

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 เล่ม 1 (พระนคร : ศรุสภา, 2503), หน้า 136-140.

⁴ ในสมัยก่อนยังไม่มี การบัญญัติศัพท์เป็นตัวสะกดแน่นอนตายตัว คำ ๆ เดียวกันมีตัวสะกดต่าง ๆ กัน

⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 39.

เท่าเทียมกันหมด¹ สิ่งเรียกไพร่ทั้งหลายที่ไม่ใช่ไพร่หลวงรวมว่า ไพร่ล้มสังกัดพรรค²

พระราชาโอบายยกเลิกล้มสังกัดพรรคนี้ ก็หมายถึงการยกเลิกล้มกำลังของมูลนายต่าง ๆ
นั้นเอง

จากหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวย่อมแสดงว่า คำว่า ไพร่ล้มกำลัง และ ไพร่ล้มสังกัดพรรค
(หรือ สังกัดพัน หรือสังกัดพรรค) มีความหมาย หมายถึง ไพร่ประเภทเดียวกัน แต่ใช้ต่างกันใน
กรณีต่างกัน

ไพร่ที่เจ้าเมือง กรมการเมืองมีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบโดยตรงคือ ไพร่ล้มกำลังของตนเอง
และไพร่หลวงที่อยู่ในเมืองนั้น ๆ ซึ่งเรียกรวมว่า ไพร่ (หลวง) คงเมือง ส่วนไพร่ล้มที่มีภูมิลำเนา
อยู่ในเมืองนั้น ๆ แต่ขึ้นสังกัดมูลนายอื่น ๆ ที่มีภูมิลำเนาอยู่ในเมืองนั้นบ้าง ต่างเมืองบ้าง
หรือในราชอาณาจักรบ้าง แม้เจ้าเมืองจะไม่มีหน้าที่ควบคุมไพร่เหล่านี้โดยตรง เพราะแต่ละกองก็จะมี
ขุนหมื่น นายหมวด นายกอง ดูแลรับผิดชอบ แต่เจ้าเมืองต้องควบคุมโดยทางอ้อม ดังจะกล่าวถึง
ในตอนต่อไป³

เจ้าเมืองที่สามารถรวบรวมไพร่ที่หนีกระจัดกระจาย ไม่มีสังกัดมูลนายเข้ามาสังกัดใช้ราชการ
จะได้รับความดีความชอบเป็นพิเศษ ยิ่งกว่านั้น ผู้ที่รวบรวม เกลี่ยกล่อม และกวาดต้อนไพร่มาได้เป็น
จำนวนมาก และตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งแน่นอน ก็จะได้รับยกย่องจาก "นายบ้าน" เป็น "เจ้า-

¹ ดูรายละเอียดในบทที่ 5.

² กจข., ร. 5 ก. 13.3/7.

³ ดูรายละเอียดในหัวข้อ ประเภทของไพร่หัวเมือง.

เมือง" ตามนโยบายซึ่งมีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 คือ นโยบายตั้งบ้านให้ เป็นเมือง¹ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงดำเนิพระราโชบายเช่นเดียวกันนี้² นับว่าเป็นการยกย่องให้ ความดี- ความชอบแก่ผู้ที่รวบรวมผู้คนได้เป็นกำลังของบ้านเมือง และนับเป็นการขยายความเจริญในส่วนภูมิภาค ด้วย

สำหรับการแต่งตั้งเจ้าเมือง กรมการเมืองของหัวเมืองชั้นในนั้น เมื่อตำแหน่งเจ้าเมือง กรมการเมืองว่างลง ส่วนใหญ่จะโปรดเกล้าฯให้เสือกบุตรหลาน หรือเชื้อสายเจ้าเมือง กรมการเมือง คนเดิมที่มีสติปัญญา ตั้งให้ดำรงตำแหน่งสืบแทน แต่ก็มิบางกรณีที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้แต่งตั้ง ข้าราชการจากกรุงเทพฯไปเป็นแทนบ้าง หรือแต่งตั้งคนต่างเมืองเป็นเจ้าเมือง กรมการเมืองบ้าง เช่น เมื่อพระยาตากถึงแก่กรรม โปรดเกล้าฯให้เสียดกรมการเมืองกำแพงเพชรขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง ตากคนหนึ่ง ปลัดเมืองคนหนึ่ง ด้วยทรงเห็นว่า "กรมการเมืองกำแพงเพชรขึ้นมาพึ่งราชการอยู่ เมืองตากนานหลายปี รู้เบาและขนบธรรมเนียมราชการบ้านเมือง ทั้งเป็นคนชอบพอกับพระปลัดกรม- การเมืองตากด้วย"³ แต่สำหรับหัวเมืองชั้นนอก อุบาท ราชบุตร ราชวงศ์ของเมืองนั้นมักจะเป็นผู้ เล่นอื้อผู้ที่สมควรเป็นเจ้าเมืองแทนมาให้ส่วนกลางพิจารณา ส่วนใหญ่ก็เป็นผู้ที่สืบเชื้อสายเจ้าเมือง คนเดิม ส่วนกลางจะพิจารณาคู่สมทบตีต่าง ๆ ตามที่แจ้งมา รวมทั้งสอบถามจากเจ้าเมือง กรมการเมือง

¹ รัชกาลที่ 3 ปี จ.ศ. 1212 ยก (หมู่) บ้าน ขึ้นเป็นเมือง ขึ้นกรมมหาดไทย 25 เมือง ขึ้นกรมพระกลาโหม 1 เมือง และขึ้นกรมท่า 1 เมือง รวม 27 เมือง

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 178-180.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่ม 2, หน้า 149-150.

³ กษย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 18 ตั้งเจ้าเมืองปลัดเมืองตาก.

เมืองใกล้เคียง ถ้าเหมาะสมก็จะแต่งตั้งตามที่เสนอมานั้น¹

ปลัดเมือง มีหน้าที่ช่วยราชการต่าง ๆ ของเจ้าเมือง และต้อง "รู้สำราญฮีไพร่บ้านพลเมือง ส้มสังกัตพัน ข้าพระโหม่งมั่งลั่งล้วยล่องกองข้างในแขวงเมืองมโนรมโว มีราชการจะได้เรียกเกณฑ์ ราชการสะดาก"²

หน้าที่ดังที่ระบุไว้ในสารตราแต่งตั้งทั้งเจ้าเมือง และปลัดเมืองย่อมแสดงให้เห็นว่า หน้าที่ การควบคุมกำสั่งคนไว้ เป็นหน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของผู้ที่ได้รับมอบหมายให้ไปปกครองในส่วนภูมิภาค เพื่อความสะดวกในการควบคุมและปกครอง รัฐจึงมักใช้คนเชื้อสายเดียวกันเป็นผู้ปกครอง จึง เห็นได้ว่า บางเมืองมีปลัดไทย และปลัดลาว³ หรือปลัดจีน กรมการจีน⁴ ปกครองดูแลคนเชื้อสาย ต่าง ๆ เหล่านั้น

2. เจ้าหมื่น นายหมวด นายกอง (ปลัดกอง) ฉางวางกอง

เนื่องจากลักษณะการควบคุมกำสั่งคนของไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ได้มีความ ผูกพันกับพื้นที่ ไพร่อาจตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองหนึ่ง ในขณะที่ขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่ในอีกเมืองหนึ่ง เช่น ปรากฏหลักฐานมูลนายซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่เมืองพิษณุโลก มีไพร่อยู่ที่สมุทรปราการ⁵ เจ้าเมืองเมืองหนึ่ง

¹ กขย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 26 ร่างสารตราถึงเจ้าราชบุตร ท้าวเพี้ย

² กขย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 18 สารตราถึงเมืองมโนรม เรื่องตั้งรองปลัดเป็นขุนปลัดเมืองมโนรม

³ กขย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 18.

⁴ ดูรายละเอียดในบทที่ 4

⁵ กขย., ร.5 พศ. เล่ม 7 หน้า 57

ก็อาจมีไพร่ล่มในเมืองของตน และมีไพร่ที่อยู่ต่างเมืองเป็นเลกกองนอกทำล้วยก็ได้ เช่น เจ้าเมือง อุทัยธานี มีเลกกองนอกอยู่ที่เมืองอิน เมืองสน เมืองกาญจนบุรี และเมืองพิษณุโลก¹

มูลนายเหล่านี้จะมอบหมายให้ขุนหมื่นผู้ใต้บังคับบัญชาเป็นนายกอง นายหมวด และเจ้าหมู่ ควบคุมดูแลไพร่ของตนตามท้องถิ่นต่าง ๆ² ทั้งในหัวเมือง และในราชอาณาจักร เพื่อใช้แรงงานเป็น ประโยชน์ส่วนตัว และควบคุมทำล้วย หรือรวบรวมเกณฑ์ไพร่ให้ได้ครบจำนวน ส่งไปทำงานต่าง ๆ ตามแต่ที่ตนได้รับมอบหมาย ในการเกณฑ์ไพร่หัวเมืองทำราชการนั้น เสนาบดีกรมมหาดไทย กรม พระกลาโหม และกรมท่าจะส่งสาตรามาถึงเจ้าเมือง กรมการเมือง ให้ออกคำสั่งต่อมายังนายกอง นายหมวด และเจ้าหมู่ที่ควบคุมไพร่กองต่าง ๆ บางครั้งเจ้ากรมเป็นผู้ถือสาตราขึ้นมาเอง³

ในการแบ่งสังกัดไพร่นั้น สัตจากหน่วยสูงหรือหน่วยใหญ่ลงไป ถึงหน่วยเล็กที่สุดดังนี้

1. กรม มีเจ้ากรมเป็นหัวหน้า
2. กอง มีนายกอง ปลัดกองเป็นหัวหน้า
3. หมวด มีนายหมวดเป็นหัวหน้า
4. หมู่ มีเจ้าหมู่เป็นหัวหน้า

เจ้าหมู่และนายหมวดจึงเป็นผู้ใกล้ชิดไพร่มากที่สุด และอยู่อาศัยในภูมิสำเนาเดียวกับไพร่ นั้น รู้สีกตัวไพร่ บุตร และภรรยาของไพร่ ทำหน้าที่เรียกเกณฑ์ทำงานเมื่อถึงเวลาที่ไพร่ต้องทำ

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 13 บัญชีจำนวนเลขเจ้าเมือง กรมการเมืองอุไทย

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 137 เรื่องพระบรมราชทูเมือง ล่างนครบุรี

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1201 เลขที่ 195 ใบบอกหลวงภักดีโยธา ถึงหลวงพิพอักษร เรื่องประชุมนายกอง นายหมวดให้เกณฑ์เลข และว่าด้วยตัวนายที่หนีทัพ 15 คน

ราชการ และเก็บรวบรวมส่งไปยังผู้บังคับบัญชาของตน เป็นผู้ทำหน้าที่ชำระไพร่ และทำบัญชีเลิก โดยตรงด้วย¹ ส่วนนายกองนั้น ก็เช่นเดียวกับเจ้าหมื่น และนายหมวด เป็นมูลนายที่มีความใกล้ชิดไพร่ในสังกัดมากกว่ามูลนายในระดับสูง หรือเจ้ากรมซึ่งมักจะอยู่ในเมืองหลวง มีระดับควบคุมบังคับบัญชาสูงกว่าเจ้าหมื่นขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง คนเชื้อชาติต่าง ๆ (นอกเหนือจากคนไทย) ที่ถูกกวาดต้อน หรือเกลี้ยกล่อมเข้ามา จะอยู่เป็นหมู่เหล่าภายใต้การควบคุมของนายหมวด นายกองเชื้อชาติเดียวกัน เช่น หลวงพิทักษ์พนมวัน นายกองควบคุมพวกกระเหรี่ยงที่ตั้งบ้านเรือนอยู่เขตแดนแขวงเมืองตาก ก็เป็นชาวกระเหรี่ยงมาแต่เดิม ชื่อว่า "ก้างหน่อเก"² ส่วนพวกลาว, เขมร, มอญ ฯลฯ มักให้คนเชื้อชาติเดียวกันปกครองดูแล และควบคุมกันเอง³

การแต่งตั้งนายหมวด นายกอง มักตั้งจากบุคคลต่าง ๆ ในกรณีเหล่านี้คือ

1. เมื่อนายกองเดิมถึงแก่กรรม และบุตรของนายกองเดิมขอควบคุมไพร่ทำราชการสืบต่อไป เล่าเนาตีผู้รับผิดชอบหัวเมืองนั้นจะอัญเชิญพระบรมราชโองการแต่งตั้งบุตร เป็นนายกอง

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 64 ร่างตราพระยามหาอำมาตย์ถึงพระยาสุโขทัย ให้ส่งตัวนายเอี่ยม นายหมวดคุมเลขฝ่ายพระราชวังบวร ไปชำระเอาเงินค่าราชการ ณ กรุงเทพฯ.

และ ร. 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 137 เรื่องพระบรมราชโองการแต่งตั้งนายกอง

² กรมศิลปากร, การแต่งตั้งขุนนางไทยสมัยรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ: การค้าสนา, 2522), หน้า 9.

³ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 31 สำนักราเจ้าพระยาสุโขทัยถึงพระวิเศษฤาไชย เรื่องพระราชทานเพลิงศพพระวิเชียรสงคราม และ

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1201 เลขที่ 195 ใบบอกหลวงภักดีโยธา ถึงถึงหลวงพิทักษ์ เรื่องประชุมนายกอง นายหมวด ให้เกณฑ์ไพร่ และว่าด้วยตัวนายที่หนีทัพ 15 คน

คนต่อไป เช่น กรณีท้าวอัน บุตรพระปลัดเมืองอุษัณร์ ขอเป็นนายกองแทนบิดาซึ่งถึงแก่กรรม¹

2. เมื่อนายกองเดิมถึงแก่กรรม อาจจะมีการพิจารณาจากคุณสมบัตินั้น คือ ขุนหมื่นที่ทำราชการขยันขันแข็ง ซื่อสัตย์ จะได้รับแต่งตั้งเป็นนายกองสืบต่อไป ดังตัวอย่างความเห็นของพระยาสุริยเดขาราช ปลัดกรมการเมืองนครราชสีมา เล่นอให้แต่งตั้งหลวงพิทักษ์สุวรรณ เป็นนายกองล้วยทองคำแทนพระมหาดรงค์ นายกองคนเดิม โดยพิจารณาจากคุณสมบัตินั้น และความเหมาะสม²

ข้อที่น่าสังเกตคือ เมื่อมีการตั้งนายกองคนใหม่สืบแทนคนเก่า มักจะมีการแจ้งยอดจำนวนไพร่ในสังกัดกองนั้น³ ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการชำระบัญชีไพร่ให้เรียบร้อยด้วย

3. ขุนหมื่นที่อาสาจะรวบรวมไพร่หนีมาทำล้วยส่งรัฐบาล จะได้รับการแต่งตั้งเป็นนายกองควบคุมไพร่ที่เกลี้ยกล่อมมาได้นั้นทำล้วย ตัวอย่าง เช่น สมิงคลโยธีย์ กำนันกองอาทมาตขวา ทำเรื่องขอติดตามตัว เลกที่หลบหนีเจ้าหมื่นสมายไปข่มขืนอยู่ในป่าดง มาสักเป็นไพร่หลวงล้วยฝั่งเมืองเพชรบุรี จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯตั้งให้เป็นหลวงภูมราไพส่น นายกองคุมเลกทำล้วยฝั่งปีหนึ่งคนละ 8 หาบ และเมื่อรวบรวมไพร่ได้แล้ว ให้ยื่นบัญชีทางว่าต่อขุนปลัด กรมการเมืองเพชรบุรีให้รู้จำนวนเลกไว้ให้แน่นอน⁴

¹ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 29 ร่างสำราตราถึงพระยาอุษัณร์.

² กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1211 เลขที่ 87 ใบบอกเมืองนครราชสีมา
สั่งทองคำล้วยกองพระมหาดรงค์.

³ เรื่องเดียวกัน และ กหข., จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 2
ร่างสำราตราถึงเมืองเขมราช.

⁴ กข., ร. 4 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 11 จ.ศ. 1218 หน้า
104-106 ว่าด้วยตั้งสมิงคลโยธีย์ ไพส่น นายกองล้วยฝั่งเมืองเพชรบุรี

ขุนนางในราชธานีที่ได้รับมอบหมายให้ไปรวบรวมไพร่ที่หนีกระสัดกระจายตามหัวเมือง เมื่อทำการราชการได้ผลดี คือรวบรวมไพร่หนีได้เป็นจำนวนมากพอสมควร จะได้รับแต่งตั้งเป็นนายกองควบคุมไพร่เหล่านั้นทำล่วย นับว่าได้รับความดีความชอบในการปฏิบัติราชการครั้งนี้ด้วย¹

นอกจากนายกองแล้ว ปลัดกองมีหน้าที่ช่วยเหลือนายกอง ควบคุมไพร่ในกองด้วย² นายกอง ปลัดกองต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของเจ้าเมือง กรมการเมืองนั้น ๆ ถ้ามีความวิวาทกันระหว่างไพร่ในกองด้วยเนื้อความ "มโนสำเริงเปิดเสรีล" นายกองเป็นผู้ตัดสิน แต่ถ้าเป็น "ความมหันตโทษข้อใหญ่" จึงให้ส่งไปยังเจ้าเมือง กรมการเมืองชำระว่ากล่าวตามพระราชากำหนดกฎหมาย"³

ในหัวเมืองมีขุนนางอีกตำแหน่งหนึ่งที่มีหน้าที่ควบคุมไพร่กองต่าง ๆ มีอำนาจมากกว่า นายกอง คือ ตำแหน่งจางวาง มีหน้าที่บังคับบัญชาดูแลประเภทของกองไพร่ในเมืองนั้น ๆ, เช่น "ขุนราวีพันท" นายกองล่วยเร็วเมืองสระบุรี ได้รับแต่งตั้งเป็น "หลวงวิเสทสรรพ" จางวางล่วยเร็วในเมืองสระบุรี บังคับบัญชากองล่วยเร็วอีก 4 กองในเมืองนั้น และชำระล่วยผลเร็วที่ค้างขาดอยู่เป็นจำนวนมากด้วย⁴

¹ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 117 สำนักราถึงพระยาสุโขทัย เรื่องให้หมื่นพิภพธำล่วยไม่ขอรสีก และทองแดงฯ

² ดู กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 71 ใบบอกเมืองพิไชย เรื่อง ขุนจิตขอนายนวมเป็นปลัดกองเก็บเงินล่วย และส่งเงินล่วยกองขุนจิตร จำนวนปีมะแม นพศก.

³ กจข., ร. 4 กท. เล่ม 11 หน้า 106.

⁴ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 39 สำนักราถึงเมืองอ่างทอง ตั้งนายภูกเป็นหมื่นพรหมอากร ฯลฯ

พระพลสงคราม นายกองด่าน ได้รับแต่งตั้งเป็นพระสยามสิมาภุชงค์ จางวางกองด่าน
ควบคุมขุนหมื่นข้าวด่านทั้ง 4 ด้านของเมืองตาก¹

นอกจากนี้อาจตั้งจางวางควบคุมกองต่าง ๆ ที่รวมเชื้อชาติเดียวกันเข้าด้วยกัน เช่น
"จางวางกองละว้า" ควบคุมดูแลนายกองละว้าล้วยฝาง² เป็นต้น

ผู้ที่ได้รับตำแหน่งเป็นจางวางมักเป็นนายกองมาแต่เดิม และรับราชการมาเป็นเวลานาน
มีความดีความชอบจึงได้รับตำแหน่งสูงขึ้นอีกระดับหนึ่ง ตัวอย่างเช่น จางวางกองล้วยเร็วเมืองสระบุรี
มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง และถือศักดินา 600³ ได้ควบคุมล้วยประเภทเดียวกับที่ตนเคยควบคุมดูแล
ทั้งเมือง ตำแหน่งจางวางนี้ไม่มีหลักฐานระบุแน่ชัดว่าตั้งขึ้นครั้งแรกเมื่อใด แต่จากหลักฐานเท่าที่
พบ ปรากฏว่า ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีตำแหน่งจางวางกองต่าง ๆ แล้ว⁴ เช่น จางวางด่านเมืองกำแพง
เพชร⁴ เป็นต้น

เจ้าเมืองกรมการเมืองต้องรวบรวมรายชื่อ และจำนวนขุนหมื่น นายกอง ปลัดกอง ใน
เมืองของตนส่งเป็นทางว่าวไปให้ลี้ลี้ และเสนาบดีต้นสังกัดเป็นหลักฐาน เพื่อการพระราชทาน

¹ กหข., จดหมายเหตุ. ร. 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 47 ร่างสารตราถึงพระวิเสสฤาไชย

² กขข., ร. 4 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 17, หน้า 83 เลขที่ 15
สารตราว่าด้วยตั้งหลวงปราบศิรินายกอง, ขุนศรีระวังไพร ปลัดกองละว้าฝางเมืองกาญจนบุรี.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 39.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 16 สารตราถึงเมืองกำแพงเพชร
เรื่องนำตั้งหลวงพิพิธธัญเป็นพระพลสงคราม.

เบี้ยหวัดประจำปี¹ และในขณะเดียวกัน เพื่อควบคุมชุมชน นายกอง และปลัดกองทั้งหลายด้วย

3. นายบ้าน กำนัน พ้น นายอำเภอ

นายบ้าน หรือผู้ใหญ่บ้าน เป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐที่มีหน้าที่ในการปกครอง และควบคุมกำลังคน ในระดับหมู่บ้านในหัวเมืองต่าง ๆ ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการเมืองเป็นผู้แต่งตั้งนายบ้าน โดยคัดเลือก จากผู้ที่ซื่อสัตย์ และเป็นผู้ใหญ่ที่นับถือของคนในหมู่บ้านนั้น² มีหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยใน หมู่บ้านนั้น และ

...ประการหนึ่ง ให้ผู้ใหญ่บ้านทำสำรปญชยให้รู้จำนวนระคนอยู่ ณ บ้านนั้นไว้ แล้วกำชับอย่าให้ ราษฎรคบหากันเปนโจรผู้ร้าย...ถ้ามีคนแปลกปลอมมาอาศัยอยู่ ให้เจ้าเรือนเอาตัวผู้มาอาศัย นั้นขึ้นออกแก่ผู้ใหญ่บ้านไต่ถามดูให้รู้เพื่อความว่าเปนบ่าวไพร่ของผู้ใด อยู่บ้านใด ตำบลใด มาพักอาศัยอยู่ด้วยเหตุอันใด ให้รู้สักหน้า แลชื่อไว้ แล้วให้เจ้าเรือนรับเอาตัวไว้ และ เมื่อไปจากเรือนนั้นก็ให้มาลาแก่ผู้ใหญ่บ้านก่อนแล้วจึงให้ไป...³

จากกฎหมายดังกล่าว แสดงให้เห็นลักษณะการปกครองส่วนท้องถิ่นในสมัยรัชกาลที่ 1 เจ้าหน้าที่ระดับต่ำที่สุดควบคุมดูแลกำลังคนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ไม่กว้างใหญ่มาก รวมเรียกว่าบ้าน หรือหมู่บ้าน มีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้รับผิดชอบ ถัดขึ้นมาคือ กำนัน หรือพ้น และถัดมาอีกขั้นคือ นายอำเภอ⁴ ทั้งนายบ้าน กำนัน พ้น นายอำเภอ มีตำแหน่งเป็นชุมชนสัมพันธ์กรมกองต่าง ๆ

¹ กหข., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 106 ร่างสารตราเจ้าพระยาเสวกฯ ถึงพระยาปราจีน และ

กหข., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 73 สารตราถึงเมืองสระบุรี โปรดให้พระอนุชิตพิทักษ์ถือตราคุมเงินเบี้ยหวัดมาให้

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 336-338.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 341.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 342.

ช่วยเหลือนายกองดูแลไพร่ทำส่วย¹ และด้วยความใกล้ชิดดังกล่าว เมื่อมีการชำระเลก หรือติดตามหาตัวไพร่ที่หนีหายไป เจ้าเมืองจะต้องร่วมมือกับนายหมวด นายกอง รวมทั้งนายบ้าน กำหนด พันช่วยชำระเลก และติดตามเลกเหล่านั้นด้วย²

ประเภทของไพร่ในหัวเมือง

ไพร่หัวเมืองโดยทั่วไปแล้วมักจะใช้คำว่า "เลก" ซึ่งเป็นคำเรียกรวม ๆ แต่ถ้ามีการลัก หรือบอกบัญชีหางว่าว จะแจกแจงว่า เลกนั้นเป็นล่อม หรือหลวง เป็นที่น่าสังเกตว่าไพร่หลวงมักเรียกว่า เลกไพร่หลวง หรือเลกเฉย ๆ ส่วนไพร่ล่อมนั้นจะเรียกว่า เลกล่อม หรือล่อมเฉย ๆ ในเมืองหนึ่ง ๆ อาจแบ่งไพร่ออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้คือ

1. เลกคองเมือง
2. เลกล่อมเจ้าเมือง กรมการเมือง
3. เลกต๋าน
4. เลกกองนอก

1. เลกคองเมือง

เลกคองเมือง คือไพร่หลวงที่ประจำอยู่ในเมืองนั้น ๆ จะโยกย้ายไปทำมาหากิน หรือทำราชการที่เมืองอื่นไม่ได้ ต้องคงอยู่ถาวรในเมืองนั้น ภายใต้การควบคุมดูแลของเจ้าเมืองและปลัดเมือง³ เสมือนเป็นล่อมปกติของเมืองนั้น เลกคองเมืองจะเป็นที่หวงแหนมากของแต่ละเมือง แม้

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 62 และ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 144 ร่างตราตอบเมืองคูขันธ์ เรื่องให้บวกส่วยเพิ่มขึ้นตามตัวเลข.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 19.

³ กฎหมายตราสามดวง อ้างถึงหน้าที่ของเจ้าเมืองเมื่อรับตำแหน่ง ดู กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดเก่า 23, หน้า 637-640.

ส่วนกลางเองก็พยายามจะไม่ให้เลกคองเมืองต้องลู่ไป หรือร่อยหรอลง และพยายามหาเพิ่มเติมอยู่ เล่มอด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น

กวาดต้อนเลกมาจากเวียงจันทน์ ให้ขุนสุพรรณพลากร ขุนรักษาสู่วรรณ ขุนแสงสู่วรรณ เป็นนายกองควบคุมเลกลาวเวียงจันทน์ไว้เป็นเลกคองเมืองพนมส่ารคาม ภายใต้การดูแลของเจ้าเมือง คือ พระพนมชานรินทร¹

ในกรณีที่มุลนายถึงแก่กรรม ให้ชำระเลกเป็นเลกคองเมือง เช่นกรณีเมืองสกลนคร มี เลกเฉลยจากเมืองมหาชัยประกอบด้วย เพี้ย 3 คน สกรรจ 7 คน ครัว 30 คน เลกเฉลยเหล่านี้ เคยอยู่ใต้ความควบคุมของพระมหาสงคราม ซึ่งเป็นผู้ตีเมืองมหาชัย ทำล้วยสี่ฝั้งและผลเร็ว เมื่อ พระมหาสงครามถึงแก่กรรม เลกเหล่านี้ก็ถูกลักเป็นเลกเมืองสกลนคร²

เลกต่างชาติ เช่น ลาว เขมร ละว้า ที่ส่วนกลางให้ขุนนางควบคุมอยู่ตามหัวเมือง ส่วนใหญ่จะทำล้วย เมื่อมุลนายถึงแก่กรรมแล้ว ส่วนกลางมักโอนให้เป็นคองเมืองนั้น ๆ ทำล้วยต่อไป ตามเดิม ทั้งนี้เพื่อให้เป็นพลเมืองของเมืองนั้น ไม่ไปทำมาหากินเมืองอื่น

หน้าที่ของเลกคองเมืองคือ ต้องทำงานเหมือนไพร่หลวงทั่วไป มีกำหนดปีละ 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 และปีละ 3 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 2 ส่วนหนึ่งเข้าเดือนประจำการตามหน้าที่ ของหน่วยงานที่ตนสังกัด อีกส่วนหนึ่งรับราชการงานโยธาต่าง ๆ แล้วแต่เจ้าหมุ่จะสั่ง เช่น ก่อสร้าง ข่อมเขมวัด หรือทำงานพิเศษเฉพาะกรณีตามคำสั่งที่ส่วนกลางสั่งมายัง เจ้าเมือง เช่น เกณฑ์ตัดไม้ เพื่อนำไปใช้ในงานพระเมรุ, เกณฑ์ล้วยดิน³ เป็นต้น

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 186 ตราหน้าถึงกรมการเมือง มโนรม เรื่องให้ส่งทนาย ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 65 หนังสือถึงเมืองหล่มสัก ละ เล็ดล้วยไปเมืองนครราชสีมา ให้จัดข้าง.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 7 บอกระยาสู่รินทรถายขัย เมืองเพ็ชรบุรีร้องทุกข์เรื่องเกณฑ์เลกตัดไม้ เชื้อนท่อน้ำไม่ เล่มอภาคกัน.

เลกคองเมืองที่ทำราชการเข้าเดือนหนึ่ง ออก 3 เดือน หรือ เข้าเดือนหนึ่ง ออก 4 เดือน เป็นรับราชการปีละ 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 หรือ ปีละ 3 เดือน ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมานั้น เรียกว่า เลกกองเดือน¹ แต่บางครั้งเมื่อมีงานพิเศษ เช่น เมื่อส่วนกลางสั่งมาให้ทำล่วย เลกกองเดือนก็ต้องทำงานนั้น ๆ ด้วย เลกคองเมืองบางพวกมีขุนหมื่นควบคุมทำล่วยส่งรัฐเป็นรายปี เช่น เลกคองเมืองเพชรบูรณ์ ทำล่วยป่าน²

ในการสักเลก ข้าราชการใหญ่ครั้งใหญ่ในตอนต้นรัชกาล ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 5 เมื่อปรากฏว่ามีเลกไม่มีสังกัดยังไม่ได้สักเป็นจำนวนมาก จึงมีประกาศว่า หากไม่มีเจ้าหม่อมขุนนางมาสักเอาเลกของตนไปภายในระยะเวลาที่กำหนดไว้ ก็จะสักเลกนั้นเป็นเลกคองเมืองนั้น ๆ เสีย³

เนื่องจากเลกคองเมืองต้องถูกบังคับเข้าเวรรับราชการอยู่เฉพาะเมืองนั้น ๆ จึงมีเลกคองเมืองบางพวกขอเปลี่ยนจากการเป็นเลกคองเมืองมาเป็นเลกล่วย เพื่อทำล่วยส่งเข้าหม่อมแทน เพราะเลกกองล่วยมีอิสระมากกว่าที่จะทำมาหากินในต่างเมืองได้ และส่งล่วยตามอัตราแทนการอยู่เวรเข้า

¹ กทข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 49 ร่างตราถึงเมืองราชสีมา โปรดให้ทำแผนที่ก่อป้อมกำแพงใหม่ ซ่อมป้อมกำแพงเก่า เรียกเลกไพร่หลวงกองเข้าเดือนคองเมือง. และในสมัยรัชกาลที่ 3 มีปรากฏในหลักฐานเรียก เลกจ่ายเดือน ดู กทข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 209.

² กทข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 35.

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2400) เล่ม 1 (พระนคร : ตุรุสภา, 2503), หน้า 136-140

กจข., ร. 4 กท. เล่ม 11, หน้า 269.

และ กทข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 52 สาระตราถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องให้เร่งเอาเลกมาสักให้สิ้น.

เดือน เช่น กรณีเมืองพนมส่ารตาม เลกคองเมืองขอท้าวล้วยทองคำ¹ ฝ่ายราชธานีจึงขอให้เจ้าเมืองเข้าไปเล่นนอความคิดเห็นที่กรุงเทพฯ ถ้าพิจารณาว่าไม่กระทบกระเทือนต่อหน้าที่ประจำ หรืองานของเมืองนั้น ๆ แล้ว ส่วนกลางก็มักจะอนุญาตตามความสมัครใจของไพร่

2. เลกส้มเจ้าเมือง กรมการเมือง

เจ้าเมือง กรมการเมือง มีหน้าที่ควบคุมดูแลไพร่คองเมืองที่ประจำอยู่ในเมืองนั้น และยังต้องควบคุมไพร่ส้มกำลังในสังกัดของตนเองด้วย ไพร่ส้มเหล่านี้อาจเป็นไพร่เดิมของตนเองก่อนจะมารับตำแหน่งเจ้าเมือง กรมการเมืองก็ได้ เรียกว่า "เลกติดตัว"² ดังเช่นกรณีเลกติดตัวพระยาอุทัยธานี มีจำนวน 29 คน³

นอกจากนี้มูลนายที่ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมือง กรมการเมือง อาจได้รับพระราชทานไพร่จำนวนหนึ่งมาเป็นไพร่ส้ม พร้อม ๆ กับการได้รับตำแหน่งด้วย ไพร่จำนวนนี้ก็จะมาเป็นไพร่ส้มของเจ้าเมือง กรมการเมืองนั้นด้วย⁴

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 186 ตราหน้าถึงเมืองมโนรม เรื่องให้สิ่งทนาย ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 117 สารตราถึงพระยาสุโขทัย เรื่องให้หมื่นพิพรักท้าวล้วยไม้ขอรสัก และทองแดง.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 13 บัญชีจำนวนเลกเจ้าเมือง กรมการเมืองอุทัย ระบุว่า เดิมมีส้ม 2 คน สักขึ้นใหม่เป็น ขุนหมื่น 1 คน บุตรหมื่น 6 คน ทนาย 1 คน ส้ม 12 คน ทาส 5 คน และลูกทาส 2 คน รวม 27 คน

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 148 สารตราเรื่องให้เอาตัวหลวงพิไชย กับขุนนครมาชำระเรื่องเรียกเงินค่าราชการกับตัวเลกเกินไป.

เมื่อเจ้าเมือง กรมการเมืองใดถึงแก่กรรม โพร่ล้อมของบุคคลนั้น ๆ จะถูกโอนเป็นโพร่หลวงคองเมือง หรือเป็นโพร่ล้อมของมูลนายผู้ติดตามรวบรวมโพร่ที่หนีกระจัดกระจายไป แล้วตั้งเป็นกองใหม่ นอกจากนั้นเจ้าเมืองคนใหม่ หรือกรมการเมืองซึ่งเป็นผู้ชำระโพร่เหล่านั้นได้ สามารถขอพระราชทานสักเป็นเลขล้อมของตนได้¹

เมืองบางเมืองมีโพร่ล้อมเจ้าเมือง กรมการเมืองมาก เช่น เมืองใหญ่ที่เคยเป็นเมืองเอกได้แก่ นครศรีธรรมราช เป็นต้น เพราะเจ้าเมืองมียศ ราชทินนาม และศักดินาสูง มีลูกหลานปกครองสืบทอดต่อกันมาหลายชั่วอายุคน² ซึ่งมีโพร่ล้อมจำนวนมาก³ แต่บางเมืองก็มีโพร่ล้อมเจ้าเมือง กรมการเมืองน้อย เช่น ตราด บางละมุง⁴ เจ้าเมืองถือเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่จะรวบรวมโพร่ล้อมมือเข้ามาสักใช้ราชการ⁵ ในกฎหมายไม่ได้ระบุว่า สักเป็นเลขโพร่หลวงคองเมือง หรือเป็นโพร่ล้อม ในทางปฏิบัติจึงเป็นไปได้ว่า เจ้าเมืองจะหาวิธีเพิ่มโพร่ล้อมของตนขึ้นด้วยวิธี⁶

¹ กพข., จดหมายเหตุนัยกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 14 ร่างสำราตรา.

² กขช., ร. 5 พค. เล่ม 20, หน้า 155 หนังสือกราบบังคมทูลของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เรื่องการสักเลขหัวเมืองฝ่ายใต้.

³ กขช., ร. 5 เอกสารเก็บเล่มสมุดพิเศษ เล่ม 20, หน้า 159-161 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์. ร. ที่ 8/42 วัน 4¹⁴ 5 ปีมะโรง 1241.

⁴ ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2387 เมืองสนทบุรีมีเลขล้อมเจ้าเมือง กรมการเมือง 1402 คน เมืองตราด มี 148 คน, เมืองบางละมุงมี 138 คน เป็นต้น

ดู กพข., จดหมายเหตุนัยกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 213.

⁵ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, "พระโอยการกระบัดศึก มาตรา 63", หน้า 154.

⁶ จะกล่าวถึงโพร่หนี และการเบียดบังสักโพร่ในบทที่ 3.

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาหลักฐานต่าง ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่าไพร่ล้มเจ้าเมือง กรมการเมือง และไพร่หลวงคงเมืองทั่ว ๆ ไป มีหน้าที่คล้ายคลึงกัน ทั้งประเภทของงาน ระยะเวลาการเกณฑ์แรงงาน และอัตราการส่งส่วย

ในขณะที่ไพร่คงเมืองเป็นเลกจ่ายเดือน มีงานประจำ หรือส่งส่วยประจำปีดังกล่าวแล้ว ไพร่ล้มเจ้าเมือง กรมการเมืองก็มีหน้าที่ทำนองเดียวกัน บางเมืองมีการแบ่งใช้ราชการเป็น 3 ส่วน 2 ส่วนทำส่วยส่งเป็นรายปี และอีก 1 ส่วนนั้น เป็นส่วนยก คือ ยกไว้ใช้งานทั่วไป ไม่เกณฑ์เก็บส่วยบ้าง ยกไว้เป็นขุนหมื่นบ้าง หรือยกไว้เป็นไพร่พลสัดเปลี่ยนไพร่ส่วยที่ป่วยเจ็บ เป็นต้น¹

ในบางเมืองที่มีเลกคงเมืองน้อย จึงต้องใช้เลกล้มเจ้าเมืองกรมการเมืองทำหน้าที่ประจำการเหมือนเลกจ่ายเดือนด้วย เช่น เมืองเพชรบุรีในสมัยรัชกาลที่ 2 มีหลักฐานว่า เลกล้มเจ้าเมือง กรมการเมืองทำหน้าที่รักษาปากน้ำ ส่งน้ำสำเภา เป็นพนักงานสีข้าวจ่ายราชการ และเฝ้าฉากหลวง รักษาโรงปืนหลวง และรักษาหมู่ด่าน เป็นต้น²

ไพร่ล้มเจ้าเมือง กรมการเมือง และไพร่คงเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ ไม่มีข้อแตกต่างกันมากนัก และในบางเมือง หมายถึงการควบคุมไพร่ประเภทเดียวกัน³ ทั้ง ๆ ที่ในระบบการควบคุมกำลังคนได้มีการแบ่งแยกเป็นไพร่คนละประเภท แต่ในภาคปฏิบัติแล้ว ในหัวเมืองเมื่อเจ้าเมืองกรมการเมืองควบคุมไพร่ในสังกัด ทั้งไพร่ล้ม และไพร่หลวงคงเมือง จึงมีการปะปนกันในการใช้งาน

¹ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 213 บัญชีพิศัดภาษีไม้กระดาน และ ตู จ.ศ. 1209 เลขที่ 148.

² กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 7 บอกระยาสุรินทรฤทัย เมืองเพชรบุรีร้องทุกข์เรื่องเกณฑ์เลกตัดไม้เชื่อมท่อน้ำไม่เสมอกากัน ฯลฯ.

และ ตู ไพร่ล้มเจ้าเมือง กรมการเมืองสระบุรี กทข., ร. 5 เอกสารเย็บเล่มสมุดพิเศษ เล่ม 31, หน้า 186-187.

³ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247 สำนักราเจ้าพระยาจักรี ตอบเรื่องส่งช้างเข้ามาถวาย

ราชการ อย่างไรก็ตาม มุลนายย่อมหลีกเลี่ยงการไต่ไพร่ล่่มของตนทำงานให้รัฐเท่าที่สามารถทำได้ และถ้ามีโอกาสก็ย่อมจะปกป้องไม่ให้ไพร่ล่่มของตนทำงานหนักเกินไป ดังเช่นกรณีเจ้าเมืองเพชรบุรี มีหนังสือถึงพระยาเทพวารขุน¹ ร้องทุกข์เรื่องการเกณฑ์ไ้ราชการไพร่ล่่ม กรมการเมืองท่าล่่วยไม้ ในอัตราล่่งกว่าไพร่ค้งเมือง²

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ไพร่ล่่มเจ้าเมือง กรมการเมือง และไพร่ค้งเมือง มีความหมายเปลี่ยนไปจากเดิม เนื่องจากทรงมีพระราชโ้บายรวบรวมไพร่หัวเมืองทั้งหมดเป็นไพร่ค้งเมือง และทำลาายการแบ่งไพร่สังกัดมุลนายต่าง ๆ เมื่อพระบาทล่่มเด็้จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไพร่ให้แก่อยู่จะไปเป็นเจ้าเมือง จะทรงระบุว่ ไพร่จำนวนนั้นเป็นไพร่ค้งเมือง และมักเรียกไพร่ได้สังกัดเจ้าเมือง กรมการเมืองว่ ไพร่ล่่มค้งเมือง³

ข้อสังเกตล่สรุปคือ ในหัวเมืองนั้น ไพร่ล่่มต้องทำราชการ และล่่งล่่วยให้แก่อรัฐด้วยเช่นเดียวกับไพร่หลวงท่วไป

3. เลกต่าน

เลกต่าน หมายถึง เลกสังกัดกองต่านตามเมืองต่าง ๆ มีหน้าที่ลาดตระเวนตรวจเขตแดนทั้งระหว่างระดับเมืองหนึ่งกับอีกเมืองหนึ่ง และระหว่างราชอาณาจักรล่่สยามกับประเทศข้างเคียง มีเจ้าหม่กองต่านควบคุมดูแล ขึ้นกับเจ้าเมืองอีกทีหนึ่ง หน้าที่ของเลกต่านระบุไว้ในพระราชกั้หนดเกว่ว่

¹ ปลัดทูลฉลองของล่่มพระกลาโหม.

² กข., จดหมายเหตุร่ชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 7 ล้าเนาท่องตราให้ม่อนปรนไพร่ไปท่านา ฯลฯ

³ กข., ร. 5 เอกล้ารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 70, หน้า 351-352 และเล่ม 18, หน้า 376-378.

"อนึ่ง ให้ขุนหมื่นย่าวด้านคุมไพร่ล้อมควรรสไฟด้วยเครื่องล่าตราวุธ ผัสกันอยู่รักษาด่าน
แลไปกระเวนด่านถึงแดนต่อแดน บันจบกับทาง ^{บก}เรือ } ทุกตำบลลงทุกเดือนอย่าให้ขาด ถ้าได้
ราชการประการใดก็ดี และพบลาวมอญ หม่าไทใหญ่ เขมรราษฎรแปลกปลอมนอกตราเปิดด่าน
กิติ แลถือตราปลอมตราเปิดด่านมาก็ดี ให้คุมเอาตัวผู้แปลกปลอมมานั้นส่งเข้าไปยังลูกขุน
ค่าลา อย่าให้หลบหนีเป็นเหตุการประการใดได้"¹

หน้าที่ของ เลกด่านในสมัยโบราณจึงมีความสำคัญมาก บางเมืองมีไพร่ด่านจำนวนมาก
เช่น เมืองอุทัยธานี มี 205 คน² แต่ในบางเมือง หน้าที่ของ เลกด่านอาจหายไปจากเดิมได้
เช่น บางพวกกลับมีหน้าที่ส่งส่วยประจำปี เช่น เลกด่านเมืองฉะเชิงเทรา ส่งส่วยเร็วทุกปี³

กรณีเมืองฉะเชิงเทรา และเมืองอื่นอีกหลายเมืองที่ เลกด่านมีหน้าที่หายไปจากเดิม
อาจเป็นเพราะเมืองเหล่านั้นเปลี่ยนสถานะจากเมืองหน้าด่านเป็นเมืองภายในราชอาณาจักร หน้าที่
ในการตรวจตราด่านอย่าง เข้มงวดกวดขันระหว่างราชอาณาจักรกับหัวเมืองใกล้เคียงทั้งหมดไป
ไพร่บางกองไม่มีงานทำ จึงต้องทำส่วยแทน เช่น เมืองฉะเชิงเทรา ในสมัยรัชกาลที่ 3 ระหว่างที่
มีการทำสงครามกับญวน เป็นเมืองหน้าด่านสำหรับป้องกันหัวเมืองชายทะเลตะวันออก⁴ ไพร่ด่าน
เมืองนี้จึงมีหน้าที่สำคัญในการลาดตระเวนเขตแดนไทยและเขมร เมื่อสงครามระหว่างไทยกับญวน

¹ กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง, พระราชกำหนดเก่า 23 หน้า 638

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 8 ร่างสำรตราเจ้าพระยาจักรีฯ

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 30 ใบบอกเมืองฉะเชิงเทราส่ง
ผลเร็วส่วยกองด่านซ้าย, ขวา จำนวนปีवाद ระบุว่า ให้ส่งเร็ว 3 คนต่อหาบ.

⁴ เมืองฉะเชิงเทราที่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นค่ายพิกระหว่างทางของกองทัพไทยด้วย ดู
กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 4 ร่างตราถึงเจ้าพระยาฯ เจ้าพระยา
มหาโยธา เรื่องโปรดเกล้าฯให้ออกมาจัดการก่อป้อมกำแพงที่บางพระ แขวงฉะเชิงเทรา

และ จ.ศ. 1207 เลขที่ 223 จดหมายมายังพระยาพิไชยสงคราม เรื่องให้เร่งรัดทำ
แป้นปืนใหญ่ และโรงปืนที่ค้างให้เสร็จ.

ลาว เขมร สิ้นสุดลง ไพร่กองด้านของเมืองนี้ซึ่งมีอยู่จำนวนมากจึงทำงานให้รัฐโดยการส่งส่วยแทน แต่อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานว่าเจ้าเมืองและเจ้าหมู่พล่อยปละละเลย ไม่เอาใจใส่เลกด้านในเมืองของตน ปล่อยให้เลกด้านไม่มีหน้าที่ราชการ วางเปล่าอยู่เป็นเวลาหลายปี¹

นอกจากนี้เลกด้านอาจถูกเกณฑ์ไปใช้งานราชการได้ แต่ในพระราชกำหนดเก่า พ.ศ. 2270 ระบุไว้ว่า จะต้องขออนุมัติจากลูกขุน ณ ศาลาก่อน² ซึ่งย่อมแสดงว่า ไพร่ด้านมีความสำคัญต่างจากไพร่ประเภทอื่น ๆ ผู้ใดจะใช้แรงงานโดยพลการไม่ได้ แต่ในสมัยต่อมา การเกณฑ์เลกด้านทำงานนั้น เรียกเกณฑ์ได้เช่นเดียวกับไพร่หัวเมืองประเภทอื่น ๆ ดังเช่นเมื่อครั้งที่ข้าหลวงเทศนา รัฐสั่งให้ราษฎรทำนาส่งหลวง 3 คน ต่อ 1 เกวียน ระบุให้เลกชาวด้านของเมืองสระบุรี ซึ่งประกอบด้วย ทนาย 1 คน และล้ม 64 คน ทำนาในครั้งนี้ด้วย³

4. เลกกองนอก

เลกกองนอก หมายถึง เลกที่ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่นอกราชอาณาจักร จะขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่ในราชอาณาจักร หรือในหัวเมือง ซึ่งจะเป็นเมืองเดียวกันหรือต่างเมืองกับเลกเหล่านั้นก็ได้ มีทั้งไพร่หลวงและไพร่ล้ม มีหน้าที่ทำงานคือส่งส่วยให้แก่มูลนาย และส่งต่อให้รัฐเป็นประจําตามอัตราที่กำหนดไว้ ในประกาศเรื่องคนกองนอกในสมัยรัชกาลที่ 4 ระบุไว้ว่า

พวกคนกองนอกที่เรียกว่า กองข้าง กองโค กองกระปือ กองไร่ กองนา เผ้าหนองบัว และอื่น ๆ ต่าง ๆ ที่อ้างชื่อว่าเป็นข้าเจ้าบ่าวเจ้านายขุนนางนั้น ๆ ถ้ายังหัวทักการยิงลูกจวบสักข้างม้าโคกระปือของราษฎรไปไว้ไว้ แลเอาค่าไถ่ของถอน... คิดทํากาส่งทูปตีพันแทง ช่มชี่ เจ้าของโคกระปือ ย่าง ม้า แลต่อสูเจ้าภานายอากร ชัดขึ้นแข็งต่อเจ้าเมืองกรมการ...

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 144 ร่างตราตอบเมืองคูขันธ์ เรื่องให้บวกส่วยเพิ่มขึ้นตามตัวเลข.

² กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง พระราชกำหนดเก่า 23, หน้า 639.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 8 ร่างสำตราเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าเมืองกรมการ เกณฑ์ทํานาให้ได้ 3 คน ต่อ 1 เกวียน

เมื่อท่านผู้มีบรรดาศักดิ์ผู้ใดมีข้าคนบ่าวไพร่ไปตั้งทำไร่นาทำนารักษาอย่าง มา โศ กระบืออยู่ในแขวงหัวเมืองใด ๆ ถ้ามีหนังสือไปฝากเจ้าเมืองกรมการ หรือว่าด้วยโวหารวาจาตัวเอง ให้เจ้าเมืองกรมการกล่าวเกรงจนจะว่ากล่าวอะไรไม่ได้... ถ้าคดีเกี่ยวข้องกับคนกองที่ฝากไว้ ก็ให้หามาว่ากล่าวตามธรรมเนียม อย่าไปนั่งกล่าวอยู่ให้ราษฎรอันรณ เจ้าขุนมูลนายของคนกองอย่าได้เข้าถือท้ายถือหางให้บ่าวไพร่ของตัวอื่นอื่น ชัดแจ้งผู้รักษาเมืองกรมการจนมีความขึ้นได้ทางใด ทางหนึ่ง...¹

จากประกาศฉบับนี้ ย่อมแสดงว่า พวกเลกกองนอกเคยใช้อิทธิฤทธิ์แอบอ้างชื่อของมูลนายที่มีตำแหน่งใหญ่อยู่ในราชธานีเป็นเกราะคุ้มครองตน เจ้าเมือง กรมการเมืองก็เกรงบารมีมูลนายไม่กล้าลงโทษ จนส่วนกลางต้องออกประกาศฉบับนี้เพื่อควบคุมความประพฤติของเลกกองนอก โดยให้อำนาจแก่เจ้าเมืองกรมการด้วย แม้ว่าเลกกองนอกจะมีเจ้าหมื่นควบคุมอยู่ต่างหากจากไพร่ใต้สังกัดเจ้าเมืองกรมการเมือง แต่ต้องอยู่ภายใต้กฎหมาย และข้อบังคับด้านการศาลของเมืองนั้น ๆ เมื่อเกิดคดีความใด ๆ ที่เกี่ยวกับเลกกองนอก เจ้าเมืองกรมการต้องฟ้องร้องต่อศาล และรายงานมายังเสนาบดีที่ควบคุมหัวเมืองนั้น รวมทั้งการเก็บส่วยที่ส่งรัฐ นายกองต้องรวบรวมส่วยส่งผ่านมาทางเจ้าเมือง เข้ามายังราชธานีอีกต่อหนึ่ง

เลกกองนอกมีทั้งที่มีหน้าที่เลี้ยงช้าง เลี้ยงโค กระบือ ทำไร่นาส่งหลวง (ในสังกัดกรมกองชื่อเดียวกับหน้าที่นั้น คือ กองช้าง กองโค กองกระบือ กองไร่ กองนา ตามลำดับ และส่วนใหญ่เลกกองนอกมีหน้าที่ทำส่วยส่งทั้งมูลนายของตนและส่งให้รัฐ เป็นส่วยประเภทต่าง ๆ ตามแต่จะหาได้ในท้องถิ่นที่อยู่อาศัย หรือตามคำสั่งของทางราชการ แม้กระทั่งไพร่กองโคก็ยังคงมีการแบ่งไพร่ออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนหนึ่งเลี้ยงโค และอีกส่วนหนึ่งทำส่วย

...หนังสือพระยาจักรีมาถึงพระปลัด, พระภักดีนุชิต ผู้ว่าราชการเมืองนครราชสีมา ด้วยบอกลงไปว่า ได้หาตัวนายกอง ปลัดกอง ๆ โคม่าชำระโคหลวงซึ่งพระราชทานไว้ ณ เมืองนครราชสีมา สำหรับราชการยังคงอยู่...

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 5 ประกาศเรื่องคนกองนอก (ณ วันศุกร์ เดือน 7 แรมค่ำ 1 ปีเถาะสัปตศก), หน้า 145-149.

	ขุนหมื่น	๖	
กองหลวงศรีสุพรรณ	บุตรหมื่น	1	
	<u>แบ่งให้เลี้ยงโค</u>		
	ไพร่สัก	หัวสิบ	1
		หมวด	2
		ส้ม	27
	นายกong, ปลัดกอง, ขุนหมื่น		13
	<u>ให้ทำล่วย</u>	ไพร่สัก	บุตรหมื่น
			1
เลขส้ม 19 คน		เสมียน	1
ทำล่วยเป็นทองคำหนัก $\frac{2}{2} \frac{1}{2}$		ทนาย	1
		หัวสิบ	1
		ส้ม	19 ¹

ล่วยจากกองนอกส่งเข้ามายังเมืองหลวงมีปริมาณมาก นับเป็นรายได้ที่สำคัญของรัฐ
ไพร่เหล่านี้กระจัดกระจายอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ หัวราชอาณาจักรภายใต้สังกัดของมูลนายที่ส่ง
นายหมวด นายกอง ไปควบคุมดูแลตามถิ่นต่าง ๆ เหล่านั้น โดยสรุปแล้ว มูลนายเจ้าสังกัดของ
เลกกองนอกได้แก่

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กหย., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1208 เลขที่ 116 สำนักราชตอบเมืองนคร-
ราชสีมา เรื่องส่งทองคำเมืองไชยภูมิเมืองสกลนคร.

ก. ขุนนางที่มีตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ ในกรุงเทพฯควบคุมดูแลไพร่หลวงกองนอก และกองนอก
 เลกส้ม เช่น ไพร่กองนอก กองมหาดไทย ไพร่หลวงล้อมวังกองนอก¹ เป็นต้น

ข. เจ้านายในสังกัดวังหลวง วังหน้า และวังหลัง²

ค. ขุนนางและเจ้านายที่มีตำแหน่งหน้าที่อยู่ตามเมืองต่าง ๆ อาจเป็นในเมืองเดียวกับเลก
 กองนอกของตน หรือต่างเมืองก็ได้ เช่น เจ้าเมืองอุทัยธานีมีเลกกองนอกอยู่ตามเมืองใกล้เคียง
 หลายเมือง³

เนื่องจากเลกกองนอกส่วนใหญ่เป็นเลกส่งล่วย จึงมีคำเรียกเลกประเภทนี้ว่า เลกกองล่วย
 ด้วย⁴ แม้ว่าเลกกองนอก และเลกคองเมืองเป็นเลกทำล่วยเหมือนกัน แต่มีความแตกต่างกันในแง่
 ที่ว่า เลกกองนอกอาจย้ายที่อยู่ ที่ทำงานหากินไปเก็บล่วยต่างเมืองได้ตามแต่ผู้ลนายนและนายกองจะ
 ควบคุมและสั่งการ เมื่อย้ายไปอยู่เมืองใด ก็ต้องส่งล่วยเข้ามายังราชอาณาจักรผ่านเจ้าเมือง ๆ นั้น แต่
 เลกคองเมืองต้องอยู่ในเมืองนั้น ๆ ย้ายไปเมืองอื่นไม่ได้ จึงมีความหมายตามชื่อว่า เลก "คองเมือง"
 ทั้งนี้อาจเป็นนโยบายควบคุมการเคลื่อนย้ายของไพร่ในหัวเมือง และป้องกันไม่ให้เมืองหนึ่งเมืองใด
 ต้องกลายเป็นเมืองร้าง

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 254 หนังสือถึงกรุงเก่า เรื่องให้
 เร่งรัดเอาตัวทาส

² เลกหม่อมเจ้าเสด็จ เป็นเลกกองนอกตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นครราชสีมา มีขุนนางฤทธิ์แรง
 ควบคุมเลกจำนวน 24 คน ทำล่วย ดู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 52
 เรื่องสารตราถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องให้เร่งเอาเลกมาส่งให้สิ้น และ ดู จ.ศ. 1206
 เลขที่ 65 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ เรื่องทรมานล่วยของขุนพัฒนาสือใส่ที่ตาย.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1191 เลขที่ 13 บัญชีจำนวนเลกเจ้าเมือง
 ต่าง ๆ และกรุงเทพฯ.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 118 สารตราถึงพระยาสุโขทัย
 เรื่องตั้งขุนป่ารุงเป็นนายกองคุมเลก.

เลขกอนอกของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือวังหน้ามีเป็นจำนวนมากในหัวเมือง ทรงมอบหมายให้เจ้าหมื่นนายกองควบคุมอยู่ และจำนวนจะขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวร เช่นในสมัยรัชกาลที่ 5 กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมีพระราชอำนาจมาก¹ ปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2410 เมื่อมีหมายเกณฑ์เลขกอนอกในพระบวรราชวังจากเมืองนครราชสีมาลงมาลาก็เล่าพระเมรุ ณ เมืองสระบุรี เฉพาะในกรณีนี้ และเฉพาะเลขในเมืองนี้ก็เกณฑ์ได้ถึง 1,000 คน²

เลขกอนอกมักจะได้รับยกเว้นไม่ต้องทำราชการพิเศษ คือ การเกณฑ์แรงงาน หรือเกณฑ์ส่วยเป็นกรณีพิเศษอีก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะรัฐเห็นว่าไพร่พวกนี้ทำส่วยส่งเป็นประจำอยู่แล้ว นอกเหนือจากทำส่วยส่งรัฐแล้ว ยังต้องทำงานใหญ่ส่นายของตนเองอีกด้วย ในกรณีที่เลขกอนอกนั้นเป็นไพร่ส่นการเกณฑ์ราชการในกรณีพิเศษต่าง ๆ แม้กระทั่งการส่งสงครามจึงมักเกณฑ์เลขจากกองอื่นนอกเหนือจากเลขกอนอกตั้งจะกล่าวในตอนต่อไป

ลักษณะการแบ่งหน่วยงานการบริหารประเทศ กับการควบคุมกำลังคนสังกัดกรมกองต่าง ๆ

การควบคุมกำลังคนตามสังกัดกรมกองต่าง ๆ สอดคล้องกับการจัดการบริหารประเทศในรูปของกรมกอง ทั้งนี้สืบเนื่องจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงเห็นความสำคัญของกำลังคน แต่ไม่สามารถที่จะควบคุมได้ด้วยพระองค์เองทั้งหมดอย่างทั่วถึง จึงต้องแจกจ่ายกำลังคนให้เจ้านายหรือขุนนางที่ได้รับแต่งตั้งให้มีตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ ควบคุมอีกต่อหนึ่ง คนที่ขึ้นสังกัดมูลนายดังกล่าวจึงต้องมีหน้าที่ในการปฏิบัติราชการด้วย

ระบบการบริหารบ้านเมืองจะดำเนินไปได้ดีมีเพียงข้าราชการที่เป็นหัวหนาระดับขุนหมื่นหรือขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์เท่านั้น แต่ต้องอาศัยไพร่ในสังกัดกรมกองต่าง ๆ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า

¹ ดู ส่มเด็จกรมพระยาต่อราชานุภาพ, ตำนานวังหน้า ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507).

² กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1229 เลขที่ 70 สำนักราถึงเมืองต่าง ๆ ให้เกณฑ์ขุนหมื่นไพร่ส่นไม้ ฯลฯ.

ระบบการบริหารแผ่นดินล่อคคล้องกับระบบการควบคุมกำลังคน

ควอริช เวลส์ ได้กล่าวถึงระบบศักดินากับการควบคุมกำลังคนไว้ว่า ศักดินาเป็นตัวกำหนดจำนวนคนในสังกัดของขุนนาง หรือเจ้านายว่าจะมีจำนวนเท่าใด "เราสามารถบอกจำนวนไพร่ที่อยู่กับมูลนาย และจำนวนไพร่ซึ่งคาดว่าจะสามารถให้แรงงานแก่ทางราชการได้ เช่น สมมุติว่าไพร่แต่ละคนมีที่ดิน 25 ไร่ มูลนายซึ่งมีศักดินา 400 ก็จะควบคุมคน 16 คน"¹

แต่ในทางปฏิบัติแล้ว ข้อสรุปของควอริช เวลส์นี้อาจเป็นไปได้ เพราะเหตุผลหลายประการคือ

1. ไพร่ไม่ได้ผูกพันกับมูลนายด้วยที่ดินเหมือนศักดินาของยุโรป ไพร่ในหัวเมืองอาจมีมูลนายอยู่ในราชอาณาจักร หรือถิ่นฐานห่างไกลจากตนก็ได้ เมื่อไพร่ไม่ได้ติดอยู่กับที่ดินของมูลนาย หรือเป็นคนใต้สังกัดขุนนางที่เป็นเจ้าของที่ดินนั้น จึงไม่อาจนับจำนวนไพร่ซึ่งสังกัดมูลนายผู้หนึ่งตามศักดินาได้
2. ไพร่ที่ป่วย ชรา ตาย พิการ ห่างจากบัญชีได้ตามระเบียบของสัสดีที่วางไว้ในแต่ละสมัย จึงมีจำนวนลดลงได้ตลอดเวลา และในขณะเดียวกัน ลูกของไพร่ในสังกัดที่จะสัสเพิ่มเป็นลูกหมู่เมื่ออายุ "ล้มสัส" จำนวนไพร่ในสังกัดของมูลนายแต่ละคนจึงไม่คงที่ และรัฐยังมีนโยบายให้มูลนายโดยเฉพาะอย่างยิ่งมูลนายในหัวเมืองรวบรวมไพร่ไม่มีสังกัด หรือหลบหนีมาเข้ากรมกองของตนได้ โดยถือว่าเป็นความดีความชอบอีกด้วย

ดังนั้นศักดินาจึงไม่ใช่เครื่องกำหนดจำนวนคนในสังกัดของมูลนายได้อย่างแน่นอนตายตัว แม้จะเป็นกลไกอันหนึ่งที่จะควบคุมการแจกจ่ายไพร่พล แต่ก็ไม่ได้เฉพาะทางทฤษฎีเท่านั้น ผู้ที่ได้รับยศบรรดาศักดิ์ และหน้าที่ราชการจะรับผิดชอบดูแลไพร่หลวงจำนวนหนึ่งสืบต่อจากขุนนางคนเดิมที่

¹ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, ผู้แปล

ได้รับตำแหน่งนั้น¹ ในขณะที่เดียวกันขุนนางผู้นั้นก็จะมีไพร่ล้อมอีกจำนวนหนึ่ง เป็นไพร่ของตนเองที่ พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ ขุนนางผู้หนึ่งจึงมีไพร่ในความควบคุมดูแลทั้งไพร่หลวงและไพร่ล้อม เพื่อทำงานทั้งที่เป็นประโยชน์แก่รัฐ และที่เป็นประโยชน์โดยส่วนตัวด้วย โดยเฉพาะไพร่ล้อมซึ่งมีหน้าที่ รับใช้มูลนายของตนโดยตรง เป็นเครื่องตอบแทนการอยู่ในสังกัด และการคุ้มครองตามกฎหมายที่ได้รับจากมูลนาย

รัฐได้รับประโยชน์จากการควบคุมกำลังคนใน 3 ลักษณะ คือ

1. ระบบการเกณฑ์แรงงาน ได้แก่ การเรียกเกณฑ์ไพร่ในสังกัดมาทำงานโยธาต่าง ๆ เป็นแรงงานบังคับ
2. ระบบการเก็บส่วย ได้แก่ การเรียกเก็บส่วยเงิน หรือส่วยสิ่งของแทนการอยู่เวร ทำราชการ
3. การเกณฑ์เข้ากองทัพนายมสงคราม

การควบคุมกำลังคนด้วยระบบการเกณฑ์แรงงาน

การควบคุมกำลังคนด้วยวิธีเกณฑ์แรงงานนี้ มีลักษณะสัมพันธ์และสอดคล้องกับหน่วยการบริหารบ้านเมืองที่แบ่งออกเป็นกรมกอง และให้คนสังกัดกรมกองต่าง ๆ มีเจ้าหมู่ นายหมวด นายกอง ควบคุมเป็นลำดับ ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นของบทนี้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้าที่ของ กรมต่าง ๆ แตกต่างไปจากเดิม จนชื่อของกรมกองอาจไม่ได้บ่งบอกหน้าที่เสียแล้ว ไพร่ในสังกัด กรมบางกรมทำงานที่ไม่เกี่ยวข้องกับชื่อกรมเลย เช่น ไพร่กรมโหร ถูกเกณฑ์ไปเป็นช่างเขียน ไปเฝ้าหออพระแก้ว ไพร่กองนา ถูกเกณฑ์ไปซ่อมแซมวัดกัลยาณมิตร² เป็นต้น

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 ลักษณะอาญาหลวง 135, หน้า 441.

² กทย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 92 ปัญชีจำนวนเลขไพร่หลวง จ่ายเข้าเดือน ฯลฯ.

การแจกจ่ายงานในราชธานีเป็นหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดี โพรในแต่ละกรมต้องไปทำงานตามที่ได้รับมอบหมาย อย่างไรก็ตาม แต่ละกรมกองจะมีโพรจำนวนหนึ่งที่จะต้องทำงาน ที่เรียกว่า "ทำการในกรม" เช่น ในราชธานี โพรกรมรักษาพระองค์ต้องอยู่เวรทำการในพระราชวัง คือรักษาพระองค์ซ้าย 57 คน และรักษาพระองค์ขวา 37 คน¹

การเกณฑ์แรงงานบังคับในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอาจกระทำได้เป็น 3 วิธีด้วยกัน คือ

1. การเกณฑ์แรงงานในเมืองหลวง และหัวเมืองใกล้เคียง
2. การเกณฑ์แรงงานโพรในหัวเมือง
3. การไ้ชุมชนหมื่นทำงานให้รัฐ

1. การเกณฑ์แรงงานในเมืองหลวง และหัวเมืองใกล้เคียง

การเกณฑ์แรงงานนี้เป็นงานใน 2 ลักษณะ คือ

- ก. การอยู่เวรประจำการ
- ข. การเกณฑ์แรงงานโยธา

ก. การอยู่เวรประจำการ ได้แก่งานประเภทการเฝ้าป้อม เรือ ประตู่ เช่น ประตู่พระราชวัง หอหนังสือ ประตู่สนามในซ้ายและขวา เป็นต้น เฝ้าไม้ขนอสัก เฝ้าไม้ทำกระแต เฝ้าโรงรถ เฝ้าศาลเจ้า เฝ้าหอพระแก้ว เหล่านี้ต้องส่งโพรประจำการทุก ๆ เดือนผลัดเปลี่ยนกันไป โพรที่ไ้ทำงานในหน้าที่นี้ใช้โพรหลวงจากกรมกองทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน เช่น จาก "กองอาษา-วิเลท กองกลาง กองราทยาน กองอภิรม" เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 โพรหลวงต้องอยู่เวร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กพข., จดหมายเหตูลักษณ์ที่ 3 ฉ.ศ. 1206 เลขที่ 210 บัญชีจำนวนเลขโพรหลวง

ปีละ 4 เดือน¹ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ต้องอยู่เวรปีละ 3 เดือน² หน้าที่นี้เป็นหน้าที่ตายตัวซึ่งมักจะมอบหมายให้กรมต่าง ๆ ดังกล่าวเกณฑ์ไพร่ในสังกัดผลัดเปลี่ยนกันไปในแต่ละเดือน

ข. การเกณฑ์แรงงานโยธา ได้แก่ การก่อสร้าง การซ่อมสร้างพระราชวัง วัด และสาธารณสถานต่าง ๆ ในราชอาณาจักร และหัวเมืองใกล้เคียง แรงงานที่ใช้นั้นมีทั้งไพร่หลวง ไพร่ล้อม ทั้งฝ่ายทหาร และฝ่ายพลเรือนจากพระบรมมหาราชวัง และพระบรมราชวัง ไพร่เหล่านี้มีสังกัดขึ้นกับเจ้าหมื่น นายกอง และมีภูมิลำเนาอยู่ในราชอาณาจักร และหัวเมืองใกล้เคียง ไพร่จากหัวเมืองที่ถูกเกณฑ์มาทำงานโยธาดังกล่าวนี้ มักเกณฑ์จากเมืองลพบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี อรัญญิก อินทร์ พรหม สุพรรณบุรี นครไชยศรี³ จำนวนไพร่จากหัวเมืองมีจำนวนมากพอสมควรในแต่ละครั้ง เช่น มี 237 คน ในขณะที่ไพร่ถูกเกณฑ์ในคราวเดียวกันนั้นมีทั้งหมด 1421 คน⁴

ไพร่หลวงคงเมืองจากหัวเมืองใกล้เคียง นอกเหนือจากส่วนที่สัดไว้ทำงานในเมืองของตนแล้ว อีกส่วนหนึ่งจะถูกแบ่งเป็นไพร่จ่ายเดือนส่งเข้าไปทำงานในราชอาณาจักร เนื่องจากไพร่เหล่านี้อยู่ใกล้เมืองหลวง การเดินทางเข้ามาทำงานใช้เวลาไม่มากเกินไปนัก และเนื่องจากไพร่ในเมืองหลวงมีจำนวนไม่มากพอกับงาน จึงต้องเกณฑ์ไพร่จากหัวเมืองมาช่วยทำงานโยธาในแต่ละเดือนด้วย

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, หน้า 193.

² หอสมุดแห่งชาติ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร: คลังวิทยา, 2505), หน้า 387.

³ กทช., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 210 บัญชีจำนวนแลกไพร่หลวงเข้าเดือน.

⁴ กทช., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 160 บัญชีจำนวนแลกไพร่หลวงเข้าเดือน 6 ปีมะแม นพศก

ในปี จ.ศ. 1204 แลกหัวเมืองที่ถูกเกณฑ์เข้ามาทำงานมีจำนวน 330 คน ในจำนวนทั้งหมด 1052 คน ดู กทช., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 92.

การใช้ไพร่หลวงและไพร่อื่น ๆ เพื่อเป็นแรงงานบังคับให้ทำงานโยธายังคงมีอยู่ตลอดสมัยรัชกาลที่ 4 หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้ว แม้ว่าจะมีข้าวสันจำนวนมากเป็นแรงงานจ้าง แต่ก็เป็นการทำงานโยธาที่เป็นงานสาธารณประโยชน์ เช่น การขุดคลอง การทำถนนเพื่อประโยชน์ในการคมนาคม และการชลประทาน การเกษตร ซึ่งเป็นงานที่นอกเหนือจากงานโยธาตามปกติ แนวโน้มการใช้แรงงานไพร่ในการก่อสร้างและซ่อมแซมยังคงมีอยู่จนถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 ในการสร้างพระเมรุ¹ หรือเมื่อมีงานด้านสาธารณูปโภค เช่น การทำเส้าโทรเลข รัฐบาลเรียกกระตมไพร่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำงานนี้มากมาย² ทั้งนี้เป็นเพราะว่าการใช้แรงงานสันเป็นแรงงานจ้างแม้ว่าจะมีประสิทธิภาพมากกว่า แต่ก็สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายจำนวนมาก และยิ่งถ้าเป็นงานเร่งด่วน ผู้รับจ้างเรียกค่าจ้างแพง รัฐก็จะมีเงินจ้าง³

พัฒนาการของการเกณฑ์แรงงานในลักษณะของแรงงานบังคับ เริ่มจากการทำงานให้กับรัฐโดยไม่มีค่าจ้างตอบแทน ถ้ามาทำงานให้รัฐไม่ได้ต้องจ้างคนมาทำงานแทน รัฐเป็นผู้กำหนดอัตราจ้างทำงานแทนตามประเภทต่าง ๆ ของงาน เป็นการตกลงว่าจ้างกันเองระหว่างไพร่ด้วยกัน และต่อมาได้มีการเสียเงินที่เรียกว่า "เงินค่าราชการ" แทนการทำราชการ สันนิษฐานว่าคงจะประมาณปลายสมัยอยุธยาเมื่อการค้าขายเจริญรุ่งเรือง เงินตราหมุนเวียนภายในประเทศมากขึ้น แม้แต่การล่องล้วยก็อนุญาตให้ล่องล้วยเงินแทนล้วยสิ่งของได้ รัฐใช้เงินนั้นจ้างแรงงานแทนไพร่เหล่านั้น การเปลี่ยนแปลงของระบบการเกณฑ์แรงงานบังคับจากไพร่ในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น อาจกล่าวได้ว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงในแง่ของการลดเวลารับราชการลงจากเดิมจนเหลือเพียงปีละ 3 เดือนในสมัยรัชกาลที่ 2 และในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลดหย่อน

¹ กช., รัชกาลที่ 5 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 70 หน้า 351 และเล่ม 71 หน้า 128-129.

² กช., รัชกาลที่ 5 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 67 หน้า 57-61.

³ กช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 98 ประกาศเรื่องตามเสด็จอ่างศิลาทั้งทางน้ำและทางบก.

การเกณฑ์แรงงานบังคับด้วยกฎหมาย คือ พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ. 119 นับว่าเป็นพัฒนาการของระบบการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งจะกล่าวถึงในบทที่ 5 ต่อไป

ในการเกณฑ์แรงงานหัตถการโยธาณี รัฐสั่งให้มี "นายด่าน" เป็นผู้ควบคุมไพร่ให้ทำงานเต็มที และป้องกันการเลี้ยวงาน¹ นายด่านนี้บางทีเรียกเต็มว่า "นายด่าน-นายกอง"

เป็นที่น่าสังเกตว่า การเกณฑ์ไพร่ทำงานโยธาณี เกณฑ์ปะปนกันทั้งไพร่ล้ม และไพร่-หลวงพร้อม ๆ กัน เมื่อพิจารณาจาก "บัญชีจำนวนเลขไพร่ (หลวง) จ่ายเข้าเดือน" หรือ "บัญชีจำนวนเลขซึ่งทำงานต่าง ๆ" ในแต่ละเดือน ไพร่หลวงและไพร่ล้มกรมกองต่าง ๆ ทำงานในราชอาณาจักรรวมกันตามที่กรมพระสุรัสวดีแจกจ่ายงานไว้ ดังพิจารณาได้จากลักษณะของบัญชีดังนี้

ตอนที่ 1 ระบุไพร่หลวงแต่ละกรมมีจำนวนไพร่สำนายเท่าไร คงมีอยู่เท่าไร การสำนายไพร่หมายถึงการตัดสำนวนไพร่ออก หรือคัดชื่อออกจากสังกัดด้วยเหตุต่าง ๆ คือ

1.1 สำนาย เพราะตาย ชรา พิการ หนี² บุตรลักล้าม³ บวช ไปเป็นขุนหมื่น พันทนาย ต้องคดี ป่วย เป็นบุตรหมื่น และไปราชการทัพ เป็นต้น

1.2 มีพระบรมราชโองการให้ไปทำงานอยู่กรมอื่น เช่น ไปปากน้ำ¹ ไปเป็นช่างเขียน หรือทำล้อย เช่น ไพร่หลวงจ่ายเข้าเดือนกรมเกณฑ์หัดแสงปืนซ้าย สำนายไพร่จำนวนหนึ่งเพราะถูกโอนไปเป็นช่างเขียน 3 คน, ช่างทอง 2 คน และ

¹ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ประวัติคำลัตรีและการเมือง, พระบรมราชาริบายว่าด้วยความล้ามคคี พระบาทลัสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 153.

² ดู การสำนายไพร่ ตาย ชรา พิการ หนี ในบทที่ 3.

³ ไพร่ที่มีบุตรลักแล้ว และทำราชการครบ 3 คน จะได้รับการยกเว้นการทำราชการ.

⁴ กหย., จดหมายเหตุร้ายกาลศั 4 จ.ศ. 1211 เลขที่ 146 ทำบัญชีหางว่าวหมื่นลักลดารา ลัสมุหยาณูธิกรมลัสมผลเรือนขวา.

ไปทาล่วยฝั่ง 8 คน¹ ในบัญชีนั้นไม่ได้บอกเหตุผลไว้ว่า ทำไมจึงจำหน่ายไฟร์ไปกรมอื่น ในกรณีข้างเขียน อาจเป็นไปได้ว่าไฟร์นั้นมีความชำนาญในด้านการช่างจนเป็นที่ปรากฏ จึงย้ายไปทำงานฝีมือ ส่วนกรณีการย้ายไปเป็นไฟร์ล่วย ถือว่าไฟร์นั้นยังคงสังกัดกรมเดิม เพียงแต่ทำงานให้รัฐต่างไปจากเดิม ซึ่งอาจจะเป็นเพราะภูมิสำเนา และความสามารถ ของไฟร์ที่เหมาะสมกับการหาล่วยประเภทที่รัฐต้องการ

และในข้อสุดท้ายของบัญชีตอนนี้จะระบุจำนวน เลขทั้งหมด และจำนวน เลขที่ คงเหลืออยู่ทำงานในกรมนั้น ๆ

ตอนที่ 2 เป็นการแจกจ่ายงาน ระบุชื่อแม่กอง หรือนายด่านนายกองที่ควบคุมการทำงาน แต่ละงาน พร้อมทั้งนั้นก็ระบุจำนวน เลขในสังกัดกรมกองต่าง ๆ ที่จะต้องไปเข้ากองทำงานนั้น ซึ่ง มีทั้งเลขในราชธานี และในหัวเมืองต่างแล้ว

ตอนที่ 3 ระบุจำนวนไฟร์หลวงในหัวเมืองไกล เคียงที่จะเข้ามาทำงาน²

ตอนที่ 4 เป็นการสรุปว่า ในเดือนนั้น มีไฟร์ที่จำหน่ายรวมจำนวนเท่าไร จำหน่ายไฟร์ ทำงานอะไรบ้าง งานนั้นจำนวนกี่คน โดยแบ่งเป็นฝ่ายพระราชวังหลวง และพระราชวังบวรสถาน- มงคล (วังหน้า) ฝ่ายทหาร และฝ่ายพลเรือน

ส่วนบัญชีจำนวนเลขไฟร์ล่วยซึ่งทำงานต่าง ๆ นั้น มีลักษณะคล้ายบัญชีเกณฑ์ไฟร์หลวง จำหน่ายเดือน คือระบุประเภทของงาน และการแจกจ่ายไฟร์ล่วยสังกัดเจ้านายและขุนนางตามจำนวน มีข้อที่น่าสนใจเกี่ยวกับบัญชีไฟร์ล่วยก็คือ ในบัญชีไฟร์ล่วยจะไม่ระบุการคิดจำนวนไฟร์ออก (การจำหน่าย) ดังที่ปรากฏในบัญชีไฟร์หลวง แม้ว่าตามความเป็นจริงจะมีการคิดจำนวนไฟร์ล่วยออกด้วยเหตุต่าง ๆ ก็ตาม

¹ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 92 บัญชีจำนวนเลขไฟร์หลวง จำหน่ายเข้าเดือน.

² ตอนที่ 2, ตอนที่ 3 นั้น ปรากฏในบัญชีเกณฑ์ไฟร์จำหน่ายเดือน บางฉบับสลับกัน คือ ระบุ จำนวนไฟร์หัวเมืองก่อน แล้วจึงแจกจ่ายงาน.

ไพร่ส่มนี้แบ่งออกเป็น ส่มฝ่ายทหาร คือ ส่มของขุนนางที่ยืนสังกัดฝ่ายทหาร และส่มฝ่ายพลเรือน คือ ส่มของเจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์ และส่มของขุนนางที่ยืนสังกัดฝ่ายพลเรือน¹ การแบ่งนี้เป็นการแบ่งทางทฤษฎีเท่านั้น ในทางปฏิบัติได้มีหน้าที่แตกต่างกัน แต่อย่างไรก็ตาม ในบัญชีเกณฑ์ส่มทำงานนี้ อาจเกณฑ์ไพร่หลวงปะปนไปด้วยบ้างก็ได้ในกรณีที่ไพร่ส่มไม่พอจะใช้งาน หรือในกรณีที่งานนั้นเป็นงานของกรมนั้น ๆ โดยตรง จึงใช้ไพร่หลวงของกรมนั้นด้วย เช่น การทำโรงช้าง ใช้ทั้งไพร่ส่มและไพร่หลวง คือไพร่ส่มจากกรมต่าง ๆ รวม 17 คน และไพร่หลวงกรมช้าง 14 คน²

งานของไพร่ส่มในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียง นอกจากการก่อสร้างซ่อมแซมวังของมุลนายซึ่งเป็นเจ้ากรมแล้ว ยังทำงานอื่นอีก เช่น ทำป้อม ตำดิน ทำโรงทหาร สะพานช้าง งานเกี่ยวกับวัด และงานเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ ถ้าเป็นการทำวังของเจ้านาย ก็จะใช้ไพร่ในกรมเจ้านั้นเป็นส่วนใหญ่ แต่ถ้าไม่พอ ก็จะใช้ไพร่ส่มของกรมเจ้าอื่น ๆ หรือไพร่ส่มของขุนนางกรมอื่นมาช่วยด้วยบ้าง³

กรมสุรัสวดียังมีหน้าที่ทำบัญชีอีกประเภทหนึ่งในการใช้แรงงานบังคับ คือ บัญชีระบุงชื่อ นายต่านายกองที่ได้รับมอบหมายให้ประจำทำงานต่าง ๆ โดยละเอียดอีกครั้ง⁴ และเมื่อลงมือทำงานไปแล้ว สุ่มบัญชีของแต่ละกรมจะต้องทำหางว่าวระบุว่า เลกไพร่หลวง หรือไพร่ส่ม หรือทั้งไพร่หลวงและไพร่ส่มในกรมของตนได้ไปทำงานในเดือนนั้น ๆ ครบแล้ว หรืออย่างไร ระบุงชื่อ

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 156 บัญชีจำนวนเลขซึ่งทำงานต่าง ๆ.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1211 เลขที่ 146.

ไพร่ จำนวนไพร่ที่จำหน่ายโดยละเอียดด้วย ถ้าเป็นกรมชั้นมหาชาติไทย บัญชีนี้ต้องยื่นแก่ "พันพุด"¹ ถ้าเป็นกรมชั้นกลาโหม ต้องยื่นบัญชีนี้แก่ "พันเทพราช" เพื่อเป็นหลักฐานต่อไป

มูลนายมีหน้าที่สำคัญประการหนึ่งคือ รวบรวมส่งไพร่ไปทำงานตามที่รัฐสั่ง ถ้าขัดบังไพร่ไว้ ละเลยไม่ส่งไพร่ไปทํารายการ ย่อมได้รับโทษ² ในหัวเมือง เจ้าเมืองต้องจัดหาคนเข้ามาทำงานให้ครบตามที่มีคำสั่งออกไป ส่วนที่ขาดจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม เจ้าเมืองต้องส่งคนมาแทนไพร่ที่ขาด หรือส่งเงินแทนเพื่อให้นายด่านจัดหาคนไปทำงานนั้น ๆ แทน ในการส่งเงินแทนแรงงานเกณฑ์นี้ สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงอธิบายว่า

"เมื่อเกิดวริยยอมให้ไพร่เสียเงินจ้างคนรับราชการแทนตัวได้ ในเวลาปกติไพร่หลวงต้องเสียค่าจ้างเดือนละ 6 บาท ทาสเพียงปีละหกสลึง (คือบาทหนึ่งกับห้าสิบลต่างค์) เงินค่าจ้างคนแทนเช่นนี้ ขึ้นแรกเห็นจะให้มูลนายจัดจ้างคนแทนจริง ๆ แต่ขึ้นหลังมา รัฐบาลยอมรับเงินนั้น ในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติ จึงเลยเรียกว่าค่าราชการ"³

คำว่า "ในขึ้นหลัง" นั้น ไม่ได้ระบุว่าในรัชกาลใดแน่ แต่ปรากฏหลักฐานว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ไพร่ส่งส่งเงินแทนการเกณฑ์แรงงานแล้ว⁴

การส่งเงินแทนแรงงานเกณฑ์ของไพร่หัวเมืองนี้ ต้องส่งให้กับนายเวรมหาชาติไทย หรือกลาโหม หรือกรมท่าที่กรมกองนั้นสังกัดอยู่ แล้วส่งต่อไปให้กรมพระสุรัสวดีอีกต่อหนึ่ง

ไพร่ในราชธานีที่ถูกเกณฑ์ หรือที่เรียกในสมัยโบราณว่า "ระดม" อยู่เสมอนั้น ถือว่าเป็น "ไพร่หลวงการหนัก" ทำงานหนักกว่าไพร่กรมกองอื่น ๆ ได้แก่ ไพร่หลวงกรมล้อมวัง ไพร่หลวง

¹ ตำแหน่งออกพันนาย เว้นที่ดูแลเรื่องคนในสังกัดกรมมหาชาติไทย.

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 91.

³ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 23. ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย, หน้า 308.

⁴ กพย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 17 ฎีการับเงินแลกส่งจากนายร้อยเวร ดูรายละเอียดในภาคผนวก ค.

รักษาพระองค์ ซึ่งส่วนหนึ่งต้อง เกณฑ์ประจำการ และอีกส่วนหนึ่งต้อง เกณฑ์จ่ายเดือนทำงานโยธา
ต่าง ๆ การที่ไพร่แต่ละกรมกองทำงานไม่เท่าเทียมกัน เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ไพร่
พยายามหนีจากงานหนักไปหางานที่เบากว่า ปรากฏการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นอยู่เสมอ ๆ ตั้งแต่สมัยอยุธยา
แล้ว จึงมีกฎหมายลงโทษไพร่หนี เช่น โทษเชียน จองจำ หรือ/และ ปรับ เป็นต้น¹

ในทางตรงกันข้าม ถ้าไพร่งานเบาต้องการย้ายไปเป็นไพร่หลวงการหนักนั้น ย่อมทำได้
ทันที²

รัฐตระหนักถึงการที่ไพร่แต่ละประเภททำงานไม่เท่ากัน จึงพยายามหาวิธีที่จะช่วยผ่อนภาระ
ของไพร่หลวงงานหนัก เช่น การแจกตราภูมิคุ้มห้าม. ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้เคยมีการพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามแก่ไพร่หลวง "เฉพาะหมู่ผีผายเรือพระที่นั่งศรีสีกลาด เรือ
พระที่นั่งกราบทรง เรือพระที่นั่งกราบรอง เรือทองแขวน ผาพายบ้านใหม่โพธิ์เรียง เรืองตั้ง อาษา-
วิเสฎฐ อภิรม ราชยานล้อมพระราชวัง ข้างล่างหมู่โพลงรามัญตั้งทองซ้ายขวา ดาบสองมือ อาสาจาก
กองทะเล นายพาย นายใบปากน้ำ" ต่อมาในปี ค.ศ. 1186 (พ.ศ. 2367) จึงได้พระราชทาน
ตราภูมิคุ้มห้ามให้แก่ไพร่หลวงที่ต้องจ่ายเข้าเดือนทำราชการงานโยธาทุกกรม โดยให้เชิญตราพระ-
นารายณ์ตรงหน้ากระสุนสมุทรข้างที่ปิดระดมสัก ถ้ากรมขึ้นฝ่ายทหาร ให้ใช้ตราคชสีห์ประทับด้วย
ส่วนกรมขึ้นฝ่ายพลเรือนประทับตราพระราชสีห์ด้วย³ และในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้เพิ่มการพระราช-

¹ เรื่องกฎหมายตราสามดวง, พระราชกำหนดเก่า 48, หน้า 681.

² กจข., ร. 5 พค. เล่ม 3, หน้า 163-165.

³ กหข., จดหมายเหตุนครราชสีมา 3 ค.ศ. 1186 เลขที่ 25 ตราภูมิคุ้มห้ามเลกไพร่หลวง
ชาวที่หมิ่นมหาสถิตยบ้านขมิ้น และดู ค.ศ. 1186 เลขที่ 2 ตราภูมิคุ้มห้ามเลกไพร่หลวง ฯลฯ

ทานตราภูมิให้แก่ไพร่หลวง แยกมลายู จาม เขมร ลาวพวน และลาวทรงดำ และกรมกองอื่น
อีกมาก¹

นอกจากไพร่ที่ทำงานหนักได้รับตราภูมิดังกล่าวแล้ว ยังมีไพร่อีกประเภทหนึ่งที่ต้องเกณฑ์
แรงงานหนัก และมีลักษณะต่างจากไพร่กรมอื่น ๆ ถือว่าเป็นเลข "ต้องห้าม" คือเลขรักษาพระองค์
และเลขล้อมพระราชวัง เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เจ้ากรมพระสุรัสวดีในสมัยรัชกาลที่ 5
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับธรรมเนียมเลขล้อมพระราชวังว่า
"เลขกรมล้อมพระราชวัง แลเลขรักษาพระองค์ เป็นเลขต้องห้าม พ่อหมู้อแลลูกหมู้อจะโหยงย้อมไปสัก
กรมหนึ่งกรมใด เจ้าพนักงานจะตัดสินให้ขาดหมู้อขาดกรมไปไม่ได้เป็นอันขาด เลขกรมต่าง ๆ จะ
สมัครเข้ามาสักเป็นไพร่หลวงล้อมพระราชวัง แลรักษาพระองค์ไม่ได้เหมือนกัน"²

"มีธรรมเนียมอยู่แต่ที่ว่า ถ้าไพร่ได้ความเดือดร้อนด้วยมูลนายเบียดเบียนกดขี่ ช่มเหง
ถ้าอยู่ข้างขวา ก็ให้โยกมาอยู่ข้างซ้าย ถ้าอยู่ข้างซ้าย ก็ตัดสินให้โยกมาอยู่ข้างขวา"³

เลขล้อมพระราชวังนี้มีข้อสังเกตที่แตกต่างจากไพร่อื่น ๆ คือ ไม่ได้สักที่ข้อมือ แต่สักที่
รักแร้ขวาหรือซ้าย ตามกรมล้อมพระราชวังฝ่ายขวาหรือซ้ายที่สังกัด⁴ นอกจากนี้หางว่าวของไพร่
กรมล้อมพระราชวังไม่ได้เก็บไว้ที่หอสลัสสีเหมือนกับไพร่กรมอื่น ๆ แต่เก็บไว้ที่กรมมหาดไทยแห่งเดียว

¹ กษ., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 63 พระบรมราชโองการเรื่อง
ตราภูมิวิเศษ, จ.ศ. 1218 เลขที่ 92 ประกาศเรื่องเลขไพร่หลวงที่ควรพระราชทานตราภูมิ,
จ.ศ. 1219 เลขที่ 18 บัญชีคนในพระบรมมหาราชวัง และ จ.ศ. 1220 เลขที่ 143 เรื่อง
ตราภูมิคุ้มห้าม

² กษ., ร.5 พค. เล่ม 7 หน้า 61-62

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 128

⁴ เรื่องเดียวกัน

ประเด็นที่ละนามาพิจารณาก็คือ เหตุใดเลกล้อมวัง และรักษาพระองค์จึงจัดเป็นเลกต้องห้าม การห้ามไพร่หลวงการหนักย้ายไปอยู่กรมอื่น ที่งานเบาว่านับว่าเป็นกฎหมายที่เฝ้าตั้งแต่สมัยอยุธยา และในขณะเดียวกัน เลกการเบาจะสมัครเป็นเลกการหนักก็ยอมทำได้ตั้งกล่าวแล้ว พิจารณาดูลักษณะ งานของเลกล้อมพระราชวัง และรักษาพระองค์ เป็นเลกที่ทำงานคือ เลกล้อมวัง, ป้อม, พระที่นั่ง, ทิมพล¹ จวนกลาง และจ่ายงานโยธาในพระนคร และหัวเมืองใกล้เคียงอยู่เสมอ² รวมทั้ง เลกล้อมพระราชวังกองนอก³ ซึ่งถืออยู่สำนวนไม่น้อย ทำล่วยเงิน ล่วยมาต ล่วยป่าน ล่วยศิลา ฯลฯ⁴ จากหน้าที่ต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น ย่อมแสดงว่า มีไพร่ล้อมวัง และรักษาพระองค์ส่วนหนึ่งที่ได้ทำงานรับใช้ ใกล้ชิดองค์พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ จึงเป็นพวกที่มีความสำคัญต่อความปลอดภัยเป็นพิเศษ บัญชีหางว่าวจึงไม่ได้แจกจ่ายไปตามกรมอื่นใดอีก พวกนี้เป็นพวก "ต้องห้าม" ไพร่หมู่อื่น กรมอื่น ไม่ได้รับอนุญาตมาสมัครเป็นเลกล้อมวัง แม้ว่าจะเป็นการขอสมัครเป็นเลกงานหนักก็ตาม สมัยรัชกาลที่ 5 ทาการไม่ยอมรับไพร่สมัครเป็นเลกล้อมพระราชวัง หรือรักษาพระองค์เป็นเด็ดขาด โดยอ้างว่าเป็นการถือตามธรรมเนียมโบราณอย่างเคร่งครัด

¹ ทิมพล หมายถึง ห้องแถวสำหรับพัก และไว้ของของทหารในพระราชวัง.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 92 บัญชีจำนวนเลกไพร่หลวง
จ่ายเข้าเดือน. ³ ปิยาน สัตวาคัก.
⁴

³ หลวงชำนาญการภักดี เป็นนายกองล้อมพระราชวังกองนอก คุมไพร่ไปทำล่วยศิลาทุลเกล้าฯ ถวาย เพื่อนำมาใช้ทำเกมวัดลุ่มที่คั่น

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 254 หนังสือถึงกรุงเก่า เรื่อง ให้เร่งรัดเอาตัวทาสของนายหนูลจากหลวงสุพมาตรา

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 146 บัญชีเลกไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง มีเลกไพร่หลวงล้อมพระราชวังกองนอกที่ สพบุรี ปราจีนบุรี และนครราชสีมา

อย่างไรก็ตาม ธรรมเนียมเดิมนั้นไม่ได้ถือ เครื่องครัดในหมู่ เลกล้อมพระราชวังทั้งหมด เพราะปรากฏหลักฐานว่ามีจำนวนไพร่ส่มครขอสักขึ้นเป็น เลกล้อมวังด้วยหลายหมู่ ในบัญชีเลกล้อมพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 3 บางหมู่มีจำนวนสักขึ้นใหม่จากเลกล้อมครถึง 30 คน¹ ไพร่ที่ส่มครฝัอาจล้มครเป็นไพร่ล้อมวังกองนอก ส่งส่วยให้รัฐก็ได้ รัฐจึงไม่เคร่งครัดในการสักขึ้นใหม่ และยอมรับไพร่ส่มครเองด้วย

2. การเกณฑ์แรงงานไพร่ในหัวเมือง

ระยะทางที่ห่างไกลย่อมทำให้อำนาจในการควบคุมไพร่ของส่วนกลางในด้านการเกณฑ์แรงงานลดน้อยลงไปด้วย ไพร่ในหัวเมืองส่วนใหญ่เป็นไพร่ส่วย ส่งส่วยให้เจ้าหมื่นนายกองเพื่อส่งเข้ามายังราชธานีอีกต่อหนึ่ง การเกณฑ์แรงงานไพร่ในลักษณะของแรงงานบังคับจึงแตกต่างจากไพร่ในราชธานี โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ไพร่หัวเมือง ยกเว้นไพร่กองนอกอยู่ในความควบคุมของเจ้าเมือง กรมการเมือง และจะแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ส่วนหนึ่งสำหรับใช้ราชการทั่วไป ไม่ต้องทำส่วยอีก 2 ส่วนต้องทำส่วย² ไพร่ที่ไม่ต้องทำส่วยมีชื่อเรียกว่า ไพร่จ่ายเดือน หรือกองเข้าเดือน³ มีหน้าที่ดังนี้คือ

ก. ทำงานประจำการในเมืองนั้น ๆ ตามกรมกองที่ตนสังกัด และตามที่ได้รับมอบหมายจากเจ้าเมือง กรมการเมือง เช่น รักษาปากน้ำส่งสำเภา, สีย์วจ่ายราชการ, เผ่าฉางหลวง, รักษาโรงปืนหลวง, รักษาต่าน เป็นต้น⁴

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 16 บัญชี เลกล้อมพระกรมล้อมพระราชวัง.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 144.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 5 ใบบอกพระยาสุระบุรี เรื่องส่งบัญชีแลกซึ่งปลตตาย และช่รากับคงอยู่ กับเรื่องผู้ร้ายสักข้าง.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1189 เลขที่ 7 บอกพระยาสุรินทรฤาชัยเมืองเพชรบุรีร้องทุกข์เรื่อง เกณฑ์ เลกล้อมไม้ท่อน้ำไม่เสมอกากัน.

ข. ทำงานโยธาเกี่ยวกับการก่อสร้างต่าง ๆ ในเมืองของตน

ค. ทำงานในราชอาณาจักร ซึ่งโดยปกติแล้วจะเป็นงานโยธาทั่ว ๆ ไป เช่น การสร้างและซ่อมแซมวัด และวัง ใช้ไพร่หัวเมืองใกล้เคียงไปช่วยทำงานด้วย ดังได้กล่าวแล้ว

ง. การเกณฑ์แรงงานเป็นกรณีพิเศษ

ในคราวที่รัฐมีงานราชการพิเศษนอกเหนือจากการใช้ไพร่อยู่เวรประจำการ และงานโยธาที่แจกจ่ายไปยังไพร่ในราชอาณาจักร และหัวเมืองใกล้เคียงในแต่ละเดือนตามปกติแล้ว เมื่อมีงานพระราชพิธี หรืองานพิเศษอื่นที่ต้องใช้ไพร่จำนวนมาก แรงงานไพร่ในราชอาณาจักรอาจไม่เพียงพอ ต้องใช้ไพร่จากหัวเมืองเข้ามาช่วยทำงานด้วย บางงานต้องเกณฑ์ติดต่อกันหลายเดือน งานพิเศษดังกล่าวพอจะแบ่งได้เป็นงานในลักษณะดังนี้

1. งานเกี่ยวกับการศพ ทั้งงานพระบรมศพ งานพระศพ และงานศพของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ มักเป็นงานใหญ่ และต้องใช้ไพร่จำนวนมาก ไพร่ในหัวเมืองจึงถูกเกณฑ์มาทำงานด้วย ดังเช่นในคราวงานพระศพพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำไพเพ็ญมหาราชมัย¹ ในเดือน 5 ข้างขึ้น ปีระกา ตรีศก พ.ศ. 2404 เป็นงานใหญ่ มีการตั้งโรงครัวเลี้ยง ในงานนี้เจ้าพระยาบดินทรมหินทรมหากัลยาณมิตร ที่สมุหนายกจึงมีหนังสือมาถึงพระพนมสรนรินทร์ ผู้สำเร็จราชการกรมการเมืองพนมสาคาม ขอให้เกณฑ์ไพร่จากกองต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น 100 คน มีนายกอง ๆ ละ 2 คน ควบคุมไพร่เข้าไปช่วยในการโรงครัวด้วย² งานครั้งนี้ส่วนกลางให้เวลารวบรวมเลข 1 เดือน แล้วให้ส่งเข้าไปให้ครบจำนวน

2. การสร้างป้อมปราการต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมปราการเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรูหลายป้อม เช่น ป้อมกำแพงที่เมือง

¹ พระราชพงศาวดารของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาได้เป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

² กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 1 ร่างตราถึงเมืองพนมสาคาม.

สมุทรปราการ เป็นป้อมใหญ่ ต้องใช้คนจำนวนมาก จึงมีการเกณฑ์ไพร่ทั้งไทยและลาวจากสระบุรี โดยให้เกณฑ์แบ่งเป็น 4 ผสัด ๆ ละ 500 คน ตั้งแต่วันขึ้น 1 ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวด พ.ศ. 2385 จนกว่าจะเสร็จงาน¹

3. การเตรียมการรับเสด็จพระราชดำเนิรประพาสหัวเมืองในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท และพระพุทธฉายในปีมะเส็ง นพศก พ.ศ. 2400 มีการเตรียมการรับเสด็จ แล้วย่างทางที่จะเสด็จพระราชดำเนิรเป็นการใหญ่ เจ้าพระยาบดินทรฯ สุ่มหนายกส่งให้เกณฑ์เลกเมืองนครราชสีมา และเมืองขึ้นนครราชสีมา จำนวน 1,000 คน และเลกเมืองปราจีนบุรี และเมืองขึ้น 500 คน พร้อมเครื่องมือมาช่วยทำถนน² แต่เมื่อถึงฤกษ์กำหนด นายหมวดนายกองปล่อยไพร่ไปทำมา ทางที่ถางไว้จึงกลับรกขึ้นอีก ต้องเกณฑ์เลกจากเมืองใกล้เคียง 1,000 คน มาแล้วย่างทางใหม่³ ให้เสด็จก่อนเสด็จพระราชดำเนิร

คราวเดียวกับที่เตรียมการรับเสด็จที่พระพุทธบาท และพระพุทธฉาย ได้โปรดให้มีการซ่อมแซมวังที่สพบุรีด้วย มีการซื้อพระราชวังใหม่ โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์เลกเมืองนครราชสีมา และเมืองขึ้นนอกจากที่กล่าวแล้ว ลงไปช่วยงานที่เมืองสพบุรี ตั้งแต่เดือนอ้าย ขึ้นค่ำ ปีมะเส็ง นพศก พ.ศ. 2400 ไปจนถึงเดือน 6 ขึ้นปีมะเมีย สัมฤทธิศก พ.ศ. 2401 โดยให้เกณฑ์คนเดือนละ 600 คน และมอบอำนาจให้เจ้าเมือง กรมการเมืองเป็นผู้รับผิดชอบในการเกณฑ์⁴

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 29 ร่างตราเกณฑ์เมืองสระบุรี ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 50 ร่างตราถึงเจ้าพระยามหาศีร์ษธรรม ฯลฯ.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 39.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 49.

งานทำพระราชวังที่สพบุรีนี้ยึดเยื่อไปจนถึงปี พ.ศ. 2402 เจ้าเมืองนครราชสีมา
ยังคงต้องเกณฑ์เกณฑ์ไพร่พลไปทำงานตามลำตราของสมุหนายก ตั้งแต่เดือน 3-เดือน 6 ของ
ปีมะแม เอกคณีนี เดือนละ 200 คน¹ และต้องเกณฑ์ไพร่พลวงลาวอาสาซึ่งเป็นเลกล้ายเดือนใน
กรุงเทพฯขึ้นกอง "เมืองนนทราชธานี" ไปช่วยซ่อมแซมพระราชวังที่สพบุรีด้วย²

ส่วนเครื่องใช้ในการก่อสร้างนั้น ได้ระดมทั้งไม้และดินจากที่ต่าง ๆ พระยานคร-
เขื่อนขันธ์ได้รับคำสั่งให้คุมไพร่พลวงกรมมัย ขึ้นมาตัดเล้า รอด ในป่าเมืองนครสวรรค์ ขันนาท
แล้วขอความช่วยเหลือจากเจ้าเมืองขันทนาท อุทัยธานี สรรค์ มโนรมย์ อินทร์ สิงห์บุรี และเมือง
พรหม ช่วยเกณฑ์ไพร่ ข้าง และกระป้อมมาระดมชักลากเล้าไม้ที่ตัดได้ถึง 1,010 ตันจากทำน้ำเมือง
นั้น ๆ ล่องมาถึงสพบุรีให้ทันเทศกาลน้ำ³ เป็นการระดมไพร่ในเมืองต่าง ๆ ตลอดระยะทางให้ร่วม-
มือกันทำงานครั้งนี้

4. การเกณฑ์ร้อนทอง เมื่อมีการค้นพบบ่อนทอง รัฐจะถือว่าเป็นงานเร่งด่วนและสำคัญ
และจะเรียกระดมไพร่มาขุดร้อนทองส่ง ตั้งเช่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบ
ทองที่เขาถ้ำพระ ห้วยสีดา ห้วยทับไทย แขวงเมืองบัวชุมเป็นทองก้อนใหญ่ จึงโปรดเกล้าฯขอแรง
จากเลิก ที่เมืองหล่มสัก เพชรบูรณ์ แก่นท้าว เลย วิเชียร และบัวชุม รวม 400 คน มาร้อน
ทองในเขตท้องที่ทั้ง 3 เขตนั้น⁴

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 78 ลำตราถึงเมืองนครราชสีมา
สั่งให้เกณฑ์เกณฑ์ไพร่พลเมืองนคร และเมืองขึ้นทำพระราชวังที่เมืองสพบุรี.

² กจข., เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม ร. 4 เล่ม 20; หน้า 37-39.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 42 ร่างตราถึงพระยานครสวรรค์
ให้ยืมช้าง กระป้อม และตัวเลิกเจ้าเมืองกรมการ

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 140 หนังสือพระยาคลังสทเทพ
ถึงพระยาลูรียวงศ์ เรื่องขอแรงเลิกเมืองต่าง ๆ มาร้อนทองที่เขาถ้ำพระ ฯลฯ.

การเกณฑ์ไพร่หัวเมืองทำงานที่ทางการในราชธานีส่งไปเป็นเฉพาะกรณีตั้งที่ยกตัวอย่าง
มาข้างต้นนี้ ส่วนกลางคือ เล่นาบตที่รับผิดชอบหัวเมืองเหนือ หรือใต้ หรือชายทะเลตะวันออก
จะเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการร่างเป็นคำตราไปถึงเจ้าเมือง กรมการเมือง เพื่อขอให้
เกณฑ์ไพร่ในความควบคุมดูแล คือ ไพร่หลวงคงเมือง ไพร่ลาว, เขมร, ละว้า รวมทั้งไพร่ล้ม
ของเจ้าเมือง กรมการเมือง แต่มักจะยกเว้นไพร่ล่วย ด้วยคำสั่งที่มักจะระบุเสมอว่า "เกณฑ์ไพร่
นอกจากที่ล่วย"¹ เพราะรัฐย่อมไม่ต้องการให้ไพร่ล่วยต้องทำงานอื่นอีก เพราะจะทำให้ขาด
ล่วยที่จะต้องส่งเป็นรายปี แต่อย่างไรก็ตาม ถ้าเกิดมีกรณีที่ต่องใช้ไพร่ล่วยทำงานเป็นพิเศษเฉพาะ
กรณี ถือว่าได้ "ทำราชการ" แล้วก็จะได้รับการยกเว้นล่วยเป็นกรณีพิเศษด้วย

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ตลอดระยะเวลาเข้าเดือน "ทำราชการ" ไพร่ต้องเตรียมเสบียง
อาหารมาเอง เพราะรัฐจะไม่เลี้ยงอาหาร³ แต่ถ้าเป็นการเกณฑ์แรงงานในกรณีพิเศษ รัฐมัก
จะให้ความช่วยเหลือในเรื่องเสบียงอาหารด้วย คำตราที่มีคำสั่งให้เกณฑ์ไพร่จำนวนมากไปทำงาน
จะระบุในตอนท้ายว่าขอให้เจ้าเมืองจัดการซื้อหาเสบียงอาหารมาเลี้ยงไพร่ หากบกพร่องในเรื่องนี้
จนเสียราชการ ถือเป็นความผิด⁴

¹ กหข., จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 129.

² กหข., จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 186 บัญชีเร่วล่วย, เร่วเกณฑ์,
เร่วถวาย จากหัวเมืองต่าง ๆ

³ Quaritch Wales, Ancient Siamese Government and Administration
(New York: Paragon Book Reprint Corp., 1965), P. 54

⁴ กหข., จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 140 หนังสือพระยาศรีสังเทพ
ถึงพระยาลูกรียวงศา เรื่องขอแรงเลิกเมืองต่าง ๆ มาร่อนทองที่เขาถ้ำพระ ฯลฯ

หากเป็นฤดูฝน มักจะมีสารตราออกมาให้นายกองปล่อยไฟรูกลับไปทำนาของตนให้ทันฝน¹ ในระหว่างฤดูทำนาที่รัฐอาจเกณฑ์ไพร่ฮักพวกหนึ่งมาทำงานแทนถ้างานนั้นเป็นงานเร่งด่วน² หรืออาจจะปล่อยงานค้างไว้ก่อน รอให้ไฟรูกลับมาสลับเปลี่ยนกันกลับมาทำต่อเมื่อเสร็จหน้านาแล้ว

ระบบการเกณฑ์แรงงานบังคับนี้เป็นการใช้ไฟรูกว่าราชอาณาจักรทำงานให้กับรัฐโดยที่รัฐไม่ต้องจ่ายค่าแรงงานตอบแทน เป็นประโยชน์โดยตรงแก่รัฐในแง่แรงงานบังคับและในขณะเดียวกันก็เป็นการตรวจสอบประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคนตามระบบกรมกองในชั้นหนึ่ง เพราะการเกณฑ์แรงงานแต่ละครั้ง โดยเฉพาะการเกณฑ์ประจำเดือนในราชอาณาจักร มีรายงานจำนวนไฟรูกงเดิม และจำนวนไฟรุซึ่งคัดชื่อออกด้วยสาเหตุต่าง ๆ อย่างละเอียดในบัญชีเกณฑ์ไฟรุทำงาน และบัญชีรายงานการทำงานของไฟรุจากกลุ่มบัญชีของกรมกองต่าง ๆ ในแง่ที่มีสิ่งล่อใจได้ว่า ไฟรุในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียงถูกควบคุมได้อย่างมีประสิทธิภาพกว่าไฟรุในหัวเมืองที่อยู่ห่างไกล ซึ่งเจ้าเมืองเป็นผู้แจกจ่ายงานในหัวเมืองเป็นประจำเดือน อาจมีกรณีพิเศษที่ส่วนกลางเรียกระดมไฟรุในหัวเมืองห่างไกลมาทำงานในราชอาณาจักรเมื่อมีคราวจำเป็น เช่น งานพระเมรุ ซึ่งเป็นงานใหญ่ แต่ก็จะให้สิทธิแก่เจ้าเมืองที่จะเรียกเกณฑ์ไฟรุประเภทใดมาทำงานก็ได้ จึงปรากฏว่าในหัวเมืองมีไฟรุบางพวกที่ทำงานหนัก และบางพวกที่ทำงานเบา

นอกจากนี้ระบบการเกณฑ์แรงงานยังแสดงให้เห็นถึงการโยงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในลักษณะหนึ่งด้วย เพราะส่วนกลางเรียกเกณฑ์แรงงานไฟรุในหัวเมืองอยู่เสมอและโดยเฉพาะไฟรุในหัวเมืองใกล้ราชอาณาจักรถูกเรียกเกณฑ์เป็นประจำทุกเดือนอยู่แล้ว ในเขตที่มีไฟรุขึ้นกับกรมในเมืองหลวงอาศัยอยู่มาก ย่อมทำให้อำนาจของเจ้าเมืองในการควบคุมกำลังคนในเขตของตนไม่มากเท่าที่ น่าจะเป็น ถ้าพิจารณาตามอัตราส่วนจำนวนคน

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 88 ตราหน้าถึงพระพรหม-
ประสาทศิลา เรื่องให้ลอบส่วนเจ้าภาชี ฯลฯ.

² เรื่องเดียวกัน.

3. การใช้ขุนหมื่นทำงานให้รัฐ

ขุนหมื่น หมายถึง ข้าราชการ หรือขุนนางที่สืบทอดแบบเก่า "ขุน" หรือ "หมื่น"¹ ทำราชการสังกัดกรมกองต่าง ๆ ควบคุมดูแลไพร่ทำงานโยธาจ่ายเดือน และรวบรวมส่วยส่งรัฐแล้วแต่ประเภทของไพร่ในกรมนั้น ๆ ขุนหมื่นเป็นขุนนางในระดับไม่สูงนัก ต่างจากเสมียนทนายและไพร่ เพราะได้รับยกเว้นไม่ต้องสังกัด บุตรขุนหมื่น และบุตร (ของมูล) นาย ก็ได้รับอภิสิทธิ์นี้เช่นเดียวกัน มีตัวคุ้มสัก² เป็นเครื่องยืนยันสถานะของตนว่าไม่ต้องถูกสัก และไม่ต้องทำราชการ ปราภูกฎหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 ว่าขุนหมื่นต้องเสียค่าธรรมเนียมในการรับตัวตามอัตราดังนี้

1. ขุนหมื่นในกรุง เสีย 10 สลึง เป็นค่าหางว่าว ค่าตรา ค่าสอบ ค่ากระดาษ ค่าพิมพ์
2. ขุนหมื่นกรมการในหัวเมือง เสีย 11 สลึง เงิน 1 สลึง ที่เพิ่มมานั้นเป็นค่ากระดาษ ที่เพิ่มมากขึ้น เพราะต้องทำหางว่าวหลายชุด
3. ผู้ที่ได้รับส่วยยก 12 ยก 15 ยก คนหนึ่งเสีย 11 สลึง³

เงินค่าธรรมเนียมนี้ลดลงในเวลาต่อมา คือ สำหรับขุนหมื่นเสียประมาณคนละ 1 บาท ให้เป็นส่วนของแม่กองผู้ว่าราชการในการสัก 1 สลึง และหางว่าวอีก 6 หาง⁴ ๆ ละ 1 เื้อง⁵

¹ บางครั้งเรียกรวม ๆ อย่างเต็มว่า "พระยาพระหลวงขุนหมื่น".

² ไม่มีหลักฐานแน่นอนว่าเริ่มพระราชทานตัวคุ้มสักตั้งแต่สมัยใด แต่สันนิษฐานว่าเริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ดู บทที่ 1.

³ ศุภสฎา. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2, หน้า 31-33.

⁴ 6 หางนั้น ยื่นให้แก่ แม่กองสัก มหาดไทย กลาโหม กรมพระสัสดิ มหาดเล็ก และ กรมการเมือง.

⁵ กฉข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 20 จ.ศ. 1222, หน้า 173.

เป็นหน้าที่ของมูลนายที่จะเล่นอื้อบุคคลที่ควรจะต้องเป็นขุนหมื่นในกรมของตน และรับเบี้ยหวัดจากรัฐเป็นรายปีด้วย¹ การชำระบัญชีจำนวนขุนหมื่นมักกระทำในตอนจ่ายเบี้ยหวัด เพราะบัญชีทางว่าวขุนหมื่นต้องระบุจำนวนตาย, ชรา, พิการ หรือยกไปหมวดกองอื่นด้วย ส่วนใหญ่แล้วขุนหมื่นมีหน้าที่ควบคุมดูแลกิจการต่าง ๆ ภายในกรมกองของตน เช่น การควบคุมไพร่ทำงานเป็นนายด่าน นายงาน หรือ "เข้าเดือน" ประสงค์การในกรมของตน เช่น ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า ขุนหมื่นทำราชการเดือนละ 10 วัน² (ติดต่อกัน)

กรมในราชธานี เช่น กรมล้อมพระราชวัง มีหน้าที่ตามชื่อของกรม ทำให้ต้องใช้ขุนหมื่น

- ทำงานมากกว่าไพร่ในแต่ละงาน เห็นได้จากการเกณฑ์แรงงานขุนหมื่น และไพร่ตั้งกองย่อย ๆ ล้อมพระราชวัง ๗ วัน $\frac{11}{4}$ ค่า ปีมะแม นพศก ตรงกับปี พ.ศ. 2390 ในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่าดังนี้

ค่ำตั้งกอง 9 กอง นายกอง 64 ขุนหมื่น 211 ไพร่ 146	} 275	{ <table border="0"> <tr> <td>ด้านดับเพลิง</td> <td>นายกอง 38</td> <td rowspan="2">} 185</td> <td rowspan="3">} 316</td> </tr> <tr> <td>รอบพระราชวัง 6 กอง</td> <td>ขุนหมื่น 147</td> </tr> </table>	ด้านดับเพลิง	นายกอง 38	} 185	} 316	รอบพระราชวัง 6 กอง	ขุนหมื่น 147
		ด้านดับเพลิง	นายกอง 38	} 185			} 316	
		รอบพระราชวัง 6 กอง	ขุนหมื่น 147					
{ <table border="0"> <tr> <td>รักษาตึกดิน 2 กอง</td> <td>นายกอง 11</td> <td rowspan="2">} 47</td> <td rowspan="3">} 62</td> </tr> <tr> <td></td> <td>ขุนหมื่น 36</td> </tr> </table>	รักษาตึกดิน 2 กอง	นายกอง 11	} 47	} 62		ขุนหมื่น 36		
รักษาตึกดิน 2 กอง	นายกอง 11	} 47			} 62			
	ขุนหมื่น 36							
{ <table border="0"> <tr> <td>รักษาน้ำหับแยกกองนี้</td> <td>นายกอง 15</td> <td rowspan="2">} 43</td> <td rowspan="3">} ...³</td> </tr> <tr> <td></td> <td>ขุนหมื่น 28</td> </tr> </table>	รักษาน้ำหับแยกกองนี้	นายกอง 15	} 43	} ... ³			ขุนหมื่น 28	
รักษาน้ำหับแยกกองนี้	นายกอง 15	} 43			} ... ³			
	ขุนหมื่น 28							

การเกณฑ์แรงงานขุนหมื่นในราชธานีนี้ เป็นการเกณฑ์ทำงานในระดับที่สูงกว่างานโยธาของไพร่ทั่ว ๆ ไป เพราะเป็นขุนนางมีบรรดาศักดิ์ แต่อย่างไรก็ตาม มีการเกณฑ์แรงงานขุนหมื่นในหัวเมืองในลักษณะที่ต่างไปจากที่กล่าวแล้วข้างต้นด้วย

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 73 ล่ารตราถึงเมืองสระบุรีโปรดให้พระยาอนุชิตพิทักษ์ถือตราคุมเงินเบี้ยหวัดมาให้.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 147 บัญชีลัก

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 174 รายงานผู้ถูกเกณฑ์ตั้งกองดับเพลิงรอบพระราชวัง.

การเกณฑ์แรงงานขุนหมื่นในหัวเมืองมักจะทำในกรณีดังนี้

1. ขาดไพร่ทำงาน เนื่องจากไพร่ที่ถูกเกณฑ์มาทำงานได้รับอนุญาตให้กลับไปทำนาในฤดูฝน ในระหว่างฤดูทำนา ขุนหมื่นอาจถูกเกณฑ์มาทำงานแทนไพร่ได้¹
2. เลิกที่ถูกเกณฑ์ไปทำงานติดงานอื่นอยู่ จึงใช้ขุนหมื่นทำงานแทน เช่น งานวัดนามบัญญัติ เต็มขอแรงแลกเขมร เมืองราชบุรี ลาวเมืองเพชรบุรีไปทำวัดนามบัญญัติ เดือนละ 50 คน แต่แลกลาวเมืองเพชรบุรีนั้นติดทำพระนครเขมรหาสำรวจคร้อย จึงโปรดเกล้าฯให้ขอแรงขุนหมื่นรับหนังสือคุ้มสักกองเขมร ลาว เมืองราชบุรีทำวัดนามบัญญัติ เดือนละ 30 คน²
3. งานใหญ่ และเร่งด่วนซึ่งต้องให้เสด็จกันกำหนด อาศัยขุนหมื่นช่วยทำด้วย เช่น งานพระเมรุพระราชทานเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปีชวด สัตวาศก พระเมรุต้องทำให้เสด็จกันเดือน 3 ข้างแรม และจะเชิญพระศพออกสู่พระเมรุในเดือน 4 ข้างขึ้น โปรดฯให้ขอแรงขุนหมื่นหัวเมืองเข้าไปช่วยทำทวารพระเมรุและโรงครัวจากเมืองราชบุรี 120 คน และเพชรบุรี 80 คน ให้มีนายคุมเข้าไปให้ถึงกรุงเทพฯให้ทันราชการเร่งด่วนในครั้งนี้³

การเกณฑ์ขอแรงขุนหมื่นครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่งเท่าที่พบในหลักฐานคือ ในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2396 มีการเกณฑ์ขอแรงนายกอง ปลัดกอง ขุนหมื่น นายร้อย ลาว เขมร บรรดาซึ่งรับพระราชทานเบี้ยหวัดกับบุตรนายกอง ปลัดกอง ขุนหมื่น นายร้อย ช่วยกันระดมตัดไม้ตะเคียน ไม้กันเกรา ไม้ทราด ไม้แดง เต็งรัง มะค่า ปรก ส้มอ แกงแงง ยาวตั้งแต่ 7-10 วา หนาสีเหลี่ยมให้ได้ 20-22 นิ้ว เพื่อนำไปใช้สร้างพระปราสาทปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เกณฑ์แบ่งเฉลี่ยขุนหมื่นกองต่าง ๆ หลายเมือง คือ ขุนหมื่นกองล่วย, กองคงเมือง, กองเดือน, กองย่าง,

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 88 ตระนอຍถึงพระพรหม-ประสาส์ตรศิลป์เรื่องให้ลอบส่วนเจ้าภาชี ฯลฯ.

² กขข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 20 จ.ศ. 1222, หน้า 188.

³ กขข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 3, หน้า 33.

กองโค, ของเมืองสระบุรี อโยธยา นครนายก ฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี อินทร์ สิงห์บุรี พรหม
อ่างทอง สทบุรี นครชัยศรี¹ เฉลี่ยประมาณ 6-10 คน ตัดไม้ 1 ต้น ในสำรตราระบุเหตุผลใน
การเรียกเกณฑ์ขุนหมื่นครั้งนี้ว่า

"ครั้นจะเกณฑ์แบ่งเฉลี่ยให้เจ้าเมือง กรมการหัวเมืองฝ่ายเหนือติดตามมากแลน้อยแล้ว
เจ้าเมือง กรมการต้องเกณฑ์ไปราชการที่ทางเมืองเชียงตุง เชียงรุ่งก็หลายเมือง เจ้าเมือง
กรมการ และไพร่ที่ติดอยู่กับบ้านเมืองก็ต้องเกณฑ์ตัดเล้าไม้สิ่งของเบ็ดเสด็จเสมออยู่ไม่ขาด
ครั้นจะเกณฑ์ขอแรงเลกไพร่หลวงกองลาวช่วยกันรตมตัดไม้แก่งนางในครั้งนี เลกไพร่หลวงกองลาว
ก็ต้องสับจ่ายเข้าเดือนรับราชการ เสมออยู่ทุกเดือน คนที่ไม่ต้องเข้าเดือนก็รับทำส่วยผลเร็ว
ทำส่วยทองคำมูลเกล้าถวายอยู่ทุกปี คนพวกนี้หาใครจะเว้นว่างราชการไม่ แต่นายปลัด-
กองขุนหมื่น นายหมวดกอง } ซึ่งได้รับพระราชทานเงินเบี้ยหวัดมีอยู่มากทุกกอง ทุกหมวด
เขมร } นาน ๆ สิ่งขอแรงครั้งหนึ่ง และขุนหมื่นข้าราชการ ณ กรุงเทพฯ ซึ่งได้รับเงินเบี้ยหวัดก็ต้อง
กะเกณฑ์ราชการทั่วหน้าเสมอกันทุกคน หาได้ว่างเปล่าไม่ และการครั้งนี้ก็นับว่าเป็นพระราช-
กุศล"²

จากหลักฐานข้างต้น จะเห็นได้ว่า การที่ส่วนกลางมีสำรตรามาสั่งงานพร้อมทั้งเหตุผล
ปิดยวานี้ ก็อาจเป็นเพราะเกรงว่าจะเกิดปฏิกิริยาในหมู่ขุนหมื่น นายกองที่ถูกใช้งานครั้งนี้ก็ได้
เพราะโดยปกติแล้วขุนหมื่นในหัวเมืองไม่ต้องทำราชการ หรือทำราชการเฉพาะเป็นกรณีพิเศษ มี
ข้อนำสังเกต 2 ประการ คือ ประการแรก การทำงานของขุนหมื่นในกรณีดังกล่าวนี้เป็นการทำงาน
โยธา ลงแรงเอง ไม่ใช่ไปเพียงแต่ควบคุมงานเท่านั้น และประการที่สอง ไม่พบหลักฐานการเกณฑ์
แรงงานขุนหมื่นในลักษณะนี้ก่อนหน้ารัชกาลที่ 4 อาจเป็นไปได้ว่า รัฐมนตรีอาจจะใช้แรงงานขุนหมื่น
ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในหัวเมืองให้ทำงานในขณะที่กำลังมีปัญหาว่าไพร่ลดจำนวนลง และรัฐไม่มี
เงินจ้างแรงงาน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 6 ร่างสำรตราถึงผู้ว่าราชการ
หัวเมืองต่าง ๆ.

² เรื่องเดียวกัน.

การควบคุมกำลังคนด้วยระบบการเก็บล่วย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัฐมีวิธีการควบคุมกำลังคนด้วยระบบการเก็บล่วย ซึ่งอาจพิจารณาได้ดังนี้

1. ที่มาของระบบล่วย

ไพร่ล่วย หมายถึง ไพร่ที่ไม่ต้องทำราชการ¹ ให้รัฐ แต่ต้องล่วยให้เป็นการตอบแทน จุดมุ่งหมายของการเก็บล่วยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ก็เพราะรัฐมีแรงงานล้นเกิน และพิจารณาว่า ทรัพยากรในภูมิลำเนาที่ไพร่ผู้นั้นจะเป็นประโยชน์สำหรับรัฐมากกว่าแรงงาน จึงอนุญาตให้ไพร่ในภูมิลำเนานั้นล่วยแทนการมอบแรงงานให้รัฐ เช่น ไพร่ที่มีภูมิลำเนาอยู่แถบดงพระยาไฟ ก็จะเก็บมูลค่างความมาผสมทำเป็นดินประสิว แล้วล่วยเป็นล่วยไปเมืองหลวงเพื่อทำดินปืน ไพร่ที่อยู่ทางใต้ ล่วยตุงเป็นล่วย เป็นต้น²

การล่วยนี้เริ่มมีขึ้นเมื่อใดนั้นไม่มีหลักฐาน ในสมัยสุโขทัยยังไม่มีหลักฐานระบบการเก็บล่วย แต่ปรากฏหลักฐานในสมัยอยุธยา (ไม้ระบุด.ศ.) ในกฎหมายตราสามดวงว่า "อนึ่ง ปาดงทุ่งว่างร้างเซหาผู้อยู่ทำมาหากินไม่ได้ แล้วให้ไพร่ชกชวนราษฎรให้เข้ามาทำมาหากิน เอาล่วย

¹ ทำราชการ หมายถึง การทำงานให้รัฐ ไพร่ต้องมอบแรงงานของตนให้แก่รัฐเป็นหน้าที่ในฐานะที่เป็นพลเมือง การทำราชการมีความหมายกว้างมากตั้งแต่การชูดูกคลอง งานซ่อมแซมก่อสร้าง ล้อมช้าง โพนช้าง สืบโจรผู้ร้าย ฯลฯ ดร. บุษกร กาญจนนารี เอกสารประกอบคำบรรยายวิชา 116-201 ประวัติศาสตร์ไทยวิเคราะห์ I ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

² ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ กาญจนนิ สัมเกียรติกุล ยุกา ชุมสัมพันธ์ แปล, หน้า 86.

ล่าอากรขึ้นพระคลัง บำนาญเป็นลหุ"¹

กฎหมายดังกล่าวย่อมแสดงว่า มีระบบล่วยเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาแล้ว

2. ประเภทของล่วย อาจแบ่งประเภทได้ตามการส่งล่วยเข้ามาให้รัฐ 3 กรณี คือ

ก. ล่วยประจำปี เรียกว่า ล่วยรายปี ไพร่ล่วยจะต้องส่งล่วยตามที่ทางการระบุมาให้นั้นในอัตราที่กำหนดเป็นรายปีไป หรืออาจมีกรณีไหนายกอง หรือมูลนายเล่นอไปใหม่ที่ขอควบคุมไพร่ทำล่วยบางชนิด เช่น อัตราการส่งล่วยจะระบุไว้เป็นรายบุคคล ดังมีอัตราเฉลี่ยดังนี้

ล่วยทอง เก็บคนละ 3 สลึง ²	ต่อปี
ล่วยไม้ขนนก เก็บคนละ 2 ตัน ³	ต่อปี
ล่วยเงิน เก็บคนละ 2 ตำลึง 2 บาท ⁴	ต่อปี
ล่วยเร่ว เก็บ 3-5 คน ต่อ 1 หาบ ⁵	ต่อปี
ล่วยทองแดง เก็บ 5 คน ต่อ 1 หาบ ⁶	ต่อปี

¹ กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง. ลักษณะกระบวนคดี มาตรการ 63, หน้า 539.

² กข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเขียนเล่มกรมพระกลาโหม (กห.) เล่ม 3, หน้า 80, เล่ม 9 หน้า 101 และเล่ม 20 หน้า 129-132.

³ กข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31 และ จ.ศ. 1203 เลขที่ 28.

⁴ กข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 160 ปญชีเลขกองนอกของ พระยาศรีสัหเทพ.

⁵ กข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 162 สำตราถึงกรมการเมือง สระบุรี ฯลฯ เรื่องให้บอกปญชีเลขสักใหม่ในกองทำล่วยเร่ว.

⁶ กข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113 สำตราเรื่องตอบรับ ครั้งล่วย กับเรื่องเกณฑ์เจ้าเมืองกรมการกองนอกทำล่วยทองแดง.

ล้วยน้ำรัก เก็บคนละ 10-24 ทะนาน¹

ล้วยกระวาน เก็บคนละ 4 ชั่ง²

อัตราส่วนนี้มีความแตกต่างกันทั้งตามท้องที่ และแม้ในท้องที่เดียวกัน แต่ในระยะเวลาที่ต่างกัน ทั้งนี้อาจพิจารณาได้ 2 กรณี คือ

1. ระยะเวลาต่างกัน เก็บล้วยด้วยอัตราที่ต่างกัน คือ เพิ่มขึ้นหรือลดลง เช่น ล้วยตึกในสมัยรัชกาลที่ 3 (ไม่ปรากฏ จ.ศ.) ระบุว่า เก็บล้วยตึก คนละ 40-50 ชั่ง³ แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2395 เรียกเก็บ 28 ชั่งบ้าง 14 ชั่งบ้าง⁴ การเรียกเก็บล้วยตึกน้อยลงในดินแดนเดียวกันนี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเพราะเหตุใด แต่อาจสันนิษฐานได้ว่า เนื่องจากมีล้วยตั้งค้างมากในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงอาจเป็นไปได้ว่าการลดอัตราส่วนในรัชกาลนี้เป็นการลดภาระของไพร่ล้วย เพราะปรากฏหลักฐานอื่นที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานนี้ว่า ได้มีความพยายามของรัฐที่จะลดภาระของไพร่ในสมัยนี้ เช่น การลดการเกณฑ์แรงงานลง⁵ การพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31 บัญชีล้วยอากรเดือน 12 ปีออก จอศก.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 186 บัญชีเร่งล้วย เร่วเกณฑ์ เร่วถวาย จากหัวเมืองต่าง ๆ.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 26 เรื่องราวของพระปลัดเมืองไชยา เรื่องขอทำภาชีอากรตึกที่เกาะพงษ์.

⁴ กขข., เอกสารเก็บเล่มกรมพระกลาโหม รัชกาลที่ 4 (กท. ร. 4) เล่ม 3 ล้วยล้วยตึกเมืองนครศรีธรรมราช, หน้า 89-92.

⁵ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 เล่าสืบ 3 ประการ แลว่าด้วยกงสุลต่างประเทศได้เงินเดือน.

แก่ไพร่หลวงกองต่าง ๆ มากขึ้น¹ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ได้มีหลักฐานแสดงถึงแนวโน้มการลด
ภาระไพร่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 พิจารณาจากพระบรมราชโองการเรื่องการสักเลกลูกหมู่รับราช-
การในปี พ.ศ. 2388 ว่า เลกสักขึ้นใหม่นี้จะได้ช่วยลดภาระ และผลัดเปลี่ยนทำราชการกับไพร่
เดิม²

นอกจากนี้ปรากฏว่าในการแบ่งงานเลกกองส่วย มีการแบ่ง เลกจำนวนหนึ่งไว้
ผลัดเปลี่ยนไพร่ส่วยที่เจ็บป่วยด้วย³

2. เก็บตามความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ซึ่งจะกำหนดความสามารถในการส่งส่วย
ของไพร่ คือ เมืองใดอุดมสมบูรณ์ดี ก็จะเรียกเก็บส่วยมากกว่าเมืองที่ไม่อุดมสมบูรณ์ ดังเช่น เลก-
ส่วยเงินในสมัยรัชกาลที่ 3 ในปีเดียวกัน คือ ปี พ.ศ. 2388 เลกส่วยเงินเมืองพิษณุโลก ส่วยหย็บ
ส่วระคโลก เสียคนละ 2 ตำลึง 2 บาท⁴ ในขณะที่เลกส่วยเมืองลาวตะวันออก 13 เมือง ทำ
ส่วยเงินคนละ 1 ตำลึง เท่านั้น⁵

¹ กขช., กห. ร. 4 เล่ม 5 สำนักรว่าด้วยให้ข้าหลวงออกไปประเมินนา.

² กขช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247 สำนักรเจ้าพระยาจักรี
ตอบเรื่องส่งช้างเข้ามาถวาย, ร่างตราเมืองนครราชสีมาให้หลวงอินราเทพ หลวงพิไชยพลเดจ
คุมช้างคักเลกขึ้นไปคักเลก ณ เมืองนครราชสีมา เดือน 6 ปีมเส่ง สัพคัก.

³ กขช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 213 บัญชีพิภักดภาชีไม้กระดาน.

⁴ กขช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 12 บัญชีส่วยเลกเมืองลาวภาค
ตะวันออก.

⁵ เลกเมืองลาวตะวันออก ได้แก่ เลกใน 13 เมือง ดังนี้คือ จำปากักดี ส่าละวัน
เซียงแตง หนองหาร คำทองน้อย คำทองใหญ่ อุบล ขง เสียม สภาข เส่มีย ศรีทันตร และแล่นปาง
กขช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 137 บัญชีส่วยเงินเลกเมืองลาว
ตะวันออก และดู จ.ศ. 1209 เลขที่ 162 สำนักรถึงกรมการเมืองสระบุรี ฉะเชิงเทรา เรื่อง
ให้บอกบัญชีเลกสักใหม่ในกองท่าส่วยเร็ว.

ข. ล่วยเกณฑ์เป็นกรณีพิเศษ

นอกจากล่วยรายปีที่รัฐเรียกเก็บจากไพร่ล่วยทั่วราชอาณาจักรตามปริมาณและเวลาที่กำหนดทุกปีแล้ว รัฐอาจเรียกเก็บล่วยเกณฑ์เป็นกรณีพิเศษ ถ้ารัฐต้องการล่วยบางชนิดเพิ่มเติมขึ้นเพื่อใช้ในกิจการบางอย่าง โดยเฉพาะเช่น งานโกลกันต์, งานพระเมรุ หรือการก่อสร้างต่าง ๆ ที่ต้องการวัสดุก่อสร้างจำนวนมาก จึงมีการส่งการไปยังเจ้าเมืองกรมการให้เกณฑ์ไพร่ไปหาล่วย ซึ่งผิดในท้องถิ่นนั้น ๆ ตามจำนวนที่ระบุมาร

ล่วยที่เรียกเกณฑ์เป็นกรณีพิเศษ มักจะเป็นล่วยที่ใช้เป็นวัสดุในการก่อสร้าง เช่น

ดินล่อพอง ใช้ซ่อมฝาผนังพระอุโบสถ วิหาร การเปรียญในกรุงเทพฯ ลพบุรีมีดินล่อพองคุณภาพดีจำนวนมาก เจ้าพระยาจักรีจึงมีหนังสือไปถึงพระยาสุรรัตนรักษาสมุทรสาคร พระปลัดกรมการเมืองลพบุรี ให้ช่วยเกณฑ์ไพร่ขุดดินล่อพองหลายครั้ง เช่น ในคราวหนึ่งกะขนาดดินล่อพองใหญ่รวม 2 ก้ากึ่ง (ครึ่ง) จำนวน 2,000 ก้อน แล้วให้กรมการคุมลงไปกรุงเทพฯ¹

ทรายมูลเปิด ซึ่งเป็นทรายละเอียดอ่อนสำหรับผสมดินทำเป็นพิมพ์ในการหล่อ ต้องใช้มากจึงมีการเกณฑ์แรง เลกเมืองสระบุรีขุดส่งลงไปกรุงเทพฯ เล่มอ ๆ เช่น การปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในสมัยรัชกาลที่ 4 ขอให้ปลัดจางวางหลวงมหาดไทย กรมการเมืองสระบุรีเป็นผู้ควบคุมไพร่ขุดทรายมูลเปิดทยอยส่งลงเรือไปยังกรุงเทพฯ ด้วย²

กรุงศรีอยุธยา มีดินเหนียวชนิดหนึ่งที่มีคุณภาพดี เหมาะที่จะใช้ผสมทรายซ่อมแซมพระเจดีย์ และฐานพระพุทธรูป และใช้ทำพิมพ์ในการหล่อต่าง ๆ ซึ่งปรากฏว่าเจ้าพระยาจักรีได้มีหนังสือไปถึงพระยามหาสุริยธรรม ผู้รักษากรุงศรีอยุธยา และปลัดกรมการให้เกณฑ์ไพร่ขุดดินเหนียวบางส่วนไปใช้ในงานทางพระพุทธศาสนา หรืองานพระราชพิธีต่าง ๆ อยู่เล่มอ จำนวนที่เกณฑ์มักจะระบุ

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 49 หนังสือถึงนครราชสีมาให้ส่งกิจการเก่าใหม่.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 64 หนังสือถึงเมืองสุโขทัย ชำระเงินล่วยค้ำงแก้บิดานายพุก.

ขนาดของดิน และจำนวนดิน เช่น ก้อนใหญ่รอบ 3 กวา ครึ่งละ 2000-6000 ก้อน¹

¹ กหข., จดหมายเหตุการณ์กาลที่ 4 จ.ค. 1217 เลขที่ 41 ร่างตราถึงผู้รักษาเมือง
กรุงเก่าให้เกณฑ์ไพร่ขุดดินเหนียว ฯลฯ.

กหข., จดหมายเหตุการณ์กาลที่ 4 จ.ค. 1221 เลขที่ 103 หนังสือพระคําสั่งเทพ
ถึงพระยาสุระบุรี.

กหข., จดหมายเหตุการณ์กาลที่ 4 จ.ค. 1219 เลขที่ 67 ร่างตราถึงกรมการเมือง
ต่าง ๆ โปรดเกล้าฯให้ข้าหลวงขึ้นมาตรวจดู.

กหข., จดหมายเหตุการณ์กาลที่ 4 จ.ค. 1220 เลขที่ 19 ร่างสารตราถึงเจ้าพระยา
นครราชสีมา.

กหข., จดหมายเหตุการณ์กาลที่ 4 จ.ค. 1230 เลขที่ 108 ร่างตราถึงกรุงเก่าเรื่อง
เกณฑ์ดินเหนียวใช้ในการโสมกั้นตพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจตุรนต์ศรี.

นอกจากนี้วัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างจำพวกไม้, ศิลา หวาย เป็นสิ่งที่ทางการเรียกเก็บเป็นล่วยเกณฑ์ในกรณีพิเศษเสมอ¹ ทั้งนี้เพราะต้องไ้มาก จะใช้แต่ล่วยที่ส่งมาประจำปีไม่พอเพียง

จากการวิเคราะห์หลักฐานพบว่า ในการเกณฑ์ไพร่ทำล่วยประเภทนี้ ส่วนใหญ่จะใช้ไพร่คงเมือง และเลกสมเจ้าเมืองกรมการเมือง มักไม่ใช้ไพร่ล่วยที่ต้องมีหน้าที่ส่งล่วยอยู่ประจำแล้ว นอกเสียจากว่าจะเป็นกรณีพิเศษที่เร่งด่วน และจำเป็นต้องใช้ไพร่ที่มีความชำนาญในการทำล่วยนั้น ๆ เช่น

การสั่งให้ไพร่หลวง "ล่วยศิลาสัปปุ" กองหลวงเพชรศิรี และหมื่นนักปลัดกอง ซึ่งเป็นไพร่หลวงล่วยบ้าน แต่เป็นไพร่ที่เคยสังกัดในการทำศิลา เจ้าพระยาจักร์จึงมีหนังสือมาขอ

¹ กคช., รัชกาลที่ 4 เอกสารเก็บเลมกรมพระกลาโหม เล่ม 20, หน้า 138, 148 เกณฑ์ตัดไม้ทำเรือพระที่นั่ง, ทำกลองไชยเพชร และกองฝรั่งจากเมืองราชบุรี.

กคช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 54 สัาตราถึงเมืองต่าง ๆ 17 หัวเมือง เรื่องให้บอกรายการน้ำในต้นข้าว ให้เกณฑ์ไม้ล่อนจากกรุงเก่า, เมืองอิน, เมืองสระบุรี และเมืองพรหม รวม 45 ท่อน ทำเครื่องม้า อานม้า.

กคช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 58 สัาตราเจ้าเมืองกรมการเมืองเกณฑ์ไพร่ตัดหวาย เกณฑ์เคลื่อนให้เจ้าเมืองกรมการนครสวรรค์ อ่างทอง สระ ไชยนาท อุทัยธานี มโนรม นครนายก จะเข็งเทรา ลุพรรณ ฯลฯ ตัดหวายไปงยาว 8, 9 วา รวม 1,000 สัาหวายขม ยาว 3 วาใหญ่ รอบหัวกิ่ง 15,000 สัา ทำฝาบาตร เข็งบาตร ตลุ่ม.

กคช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 119 รังตราตอบเรื่องได้รับใบบอกรายชื่อแม่กองทำศิลาเขาลงก.

กคช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1176 ปญชีจำนวนเกณฑ์เลกหัวเมืองต่าง ๆ และเกณฑ์เลกให้พระยาอนุรักษโยธา พระยาริฮิตทรงคัมไปตัดไม้เมืองปราจีน.

กคช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 18 สัาตราเจ้าพระยาจักร์ถึงผู้ว่าราชการเมือง เรื่องให้เกณฑ์ไม้มาทำเพนียดข้างที่กรุงเก่า.

ในทงพระสพบุรีกรมการ หาตัวหลวงเพชรศิริ นายกอง คูมเลกล่วยปาน 18 คนนั้นไปทำศิลาฤกษ์นิมิตร
ที่เขาคะเทาะ ล่องมาให้ถึงกรุงเทพฯโดยเร็ว หนังสือนั้นมาถึงในวันพุธ ขึ้น 11 ค่ำ เดือน 12
ปี พ.ศ. 2387 และขอให้ล่องศิลาไปให้ทันในเดือน 12 ข้างแรม เดือนอ้าย ข้างขึ้น เพื่อให้ทัน
กำหนดฝังฤกษ์นิมิตร¹

บางครั้งอาจใช้ไพร่จ่ายเดือนที่เกณฑ์เข้า เดือนในกรุงเทพฯ ไปช่วยจัดหาสิ่งของมา
ล่องเป็นล่องเกณฑ์ได้ เช่น สมัยรัชกาลที่ 3 แม้ว่าจะมีล่องศิลาปากนกจากลพบุรีเป็นประจำทุกปี
แต่ศิลาปากนกไม่พอกับความต้องการ จึงโปรดเกล้าฯให้เกณฑ์เลกลวากองพระรัตนนิกร ขุนปราบ-
ประสัย ขุนพิชัยชนะ ที่ต้องเกณฑ์เข้า เดือน ๘ กรุงเทพฯ จำนวน 84 คนนั้น ยกไปทำศิลาปากนกสโฏ
เป็นศิลาคนละ 4 บาท กำหนดให้เสร็จในเดือน 3 หรือเดือน 4 ปีมะโรง อดตัก พ.ศ. 2387 ²

ข้อที่น่าสังเกตุอย่างต้นก็คือ แม้ไพร่มีหน้าที่เฉพาะอยู่แล้ว คือเป็นไพร่ที่ต้องเข้าเวร
ทำราชการในกรุงเทพฯ แต่ก็อาจถูกใช้ไปทำล่องหาสิ่งของจำเป็นเร่งด่วนได้ จึงอาจสรุปได้ว่า
หน้าที่ของไพร่ไม่ตายตัวแน่นอนเสมอไป

การระดมไพร่หัวเมืองทำล่องอย่างใดอย่างหนึ่งจำนวนมาก มีปรากฏเป็นการล่องล่อง
เป็นกรณีพิเศษ ในคราวที่ข้าวดขาดแคลน เพราะดินฟ้าอากาศไม่อำนวย น้ำท่วมต้นข้าวเสียหาย
ข้าวราคาแพง การแก้ปัญหาของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น คือ การเกณฑ์ไพร่ของเจ้าเมืองกรมการ
และไพร่คองเมืองตามเมืองต่าง ๆ ในที่ราบลุ่มภาคกลาง ทำล่องข้าวส่งในปีนั้น ด้วยอัตรา 3 คนต่อ
1 เกวียน รวม 21 เมือง เป็นคนทั้งสิ้น 6,150 คน เป็นข้าว 2,050 เกวียน³ ซึ่งหมายความว่า
ในปีนั้นไพร่ที่ทำล่องข้าวแล้วยอมได้รับยกเว้น หรือลดหย่อนการถูกเกณฑ์แรงงาน หรือเสียล่อง
อย่างอื่นอีก

¹ กพล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 65 เกณฑ์ไพร่หลวงทำล่องศิลา.

² กพล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 29 สำนักราเจ้าพระยาจักร์
ถึงพระยาพิไชย เรื่องให้มีหนังสือถึงพระยาแพร์ให้ชำระเลข.

³ กพล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 8 ร่างสำตรา
ถึงเมืองกรมการ เกณฑ์ทำนาให้ได้ 3 คนต่อเกวียน.

ลักษณะและวิธีการเกณฑ์ไพร่ทำล่วยเกณฑ์นี้ จะเห็นได้ว่าอัครมหาเสนาบดีจะเป็นผู้รับพระบรมราชโองการ และสั่งมายังเจ้าเมือง กรมการเมืองให้เกณฑ์เลกส้ม และเลกคองเมืองไปทำงาน เจ้าเมือง กรมการเมืองเป็นผู้สั่งให้นายกองเกณฑ์เลกได้สังกัดไปทำงานรวมกัน โดยไม่แบ่งว่าเป็นไพร่หลวง หรือไพร่ส้ม คือเกณฑ์คละกันไป แต่เดิมนั้นในสมัยรัชกาลที่ 2 ส่วนกลางเคยระบุว่า จะให้ใช้ไพร่ในเมืองนั้นไปทำล่วยส่งหลวงแต่ละกองจำนวนเท่าไร เช่น เมืองเพชรบุรีมีคำสั่งให้เกณฑ์เลกตัดไม้ เชือกท่อน้ำในปิมะเมีย จ.ศ. 1184 (พ.ศ. 2365) ระบุว่า ให้ใช้เลกส้มของเจ้าเมือง กรมการเมืองรวมทั้งสิ้น 225 คน เกณฑ์ไม้ 125 ตัวแผ่น ลาวพวนจำนวน 63 คน เกณฑ์ไม้ 120 ตัวแผ่น และเลกคองลาวทรงดำ จำนวน 315 คน เกณฑ์ไม้ 195 ตัวแผ่น¹ จะเห็นได้ว่าส่วนกลางได้รู้พื้นที่และจำนวนไม้แยกกันระหว่างเลกส้มเจ้าเมือง กรมการเมือง และคองลาวซึ่งเป็นเลกไพร่หลวงคองเมือง แต่ปรากฏว่าในครั้งนี้อเอง เจ้าเมืองเพชรบุรี คือ พระยาสุรินทรภักย์ ได้ร้องทุกข์ไปยังพระยาเทพอรชุน ว่าเกณฑ์ไม้ยุติธรรม

... เลกข้าพเจ้ากรมการส่งร้อยยี่สิบห้าคน ลาวพวนหกสิบสามคน เข้ากันเป็นคนส่งร้อยแปดสิบแปดคน น้อยกว่าเลกคองลาวทรงดำยี่สิบเจ็ดคน เกณฑ์ไม้เลกข้าพเจ้ากรมการเลกคองลาวพวนแปดหมื่นห้าร้อยยี่สิบห้าตัวแผ่น เกณฑ์แบ่งให้คองลาวทรงดำแต่ร้อยเก้าสิบห้าตัวแผ่นนั้น เห็นหาเล่มอกันไม้ และข้าพเจ้าเข้าใจว่าท่านผู้เกณฑ์มีกิจจวงสิ่งใดอยู่ จะเคลิบเคลิ้มลืมไป ไม่นั้นตรึงตรองจึงเกณฑ์ราชการออกไม้เท่าเล่มอกัน และเลกข้าพเจ้ากรมการ และคองลาวพวน ลาวทรงดำ ทั้งนี้ก็เป็นข้าอยู่ในเสด็จ และพะพาหัวเจ้าทำนุในกรมพระกลาโหมทั้งสิ้น ข้าพเจ้าและกรมการขอพระราชทานปัญหาบารมีเป็นที่พึง จะเกณฑ์ราชการสิ่งใดแต่พอสมควรให้เล่มอกัน จะได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป...²

เป็นที่น่าเสียดายว่า ไม่พบหลักฐานหนังสือตอบการร้องทุกข์ของเจ้าเมืองเพชรบุรีในครั้ง นี้ว่าจะยังคงให้เกณฑ์ไม้จำนวนเท่าเดิมตามคำสั่งเดิมหรือไม่ และผู้ส่ง "เคลิบเคลิ้มลืมไป" หรือมีเหตุผลใด จึงเรียกเกณฑ์มาเช่นนั้น แต่อย่างไรก็ตาม มีข้อที่น่าสังเกตว่า ในสมัยต่อมา คือ

¹ กหข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 7 บอกระยาสุรินทรภักย์ เมืองเพชรบุรีร้องทุกข์เรื่องเกณฑ์เลกตัดไม้ เชือกท่อน้ำไม้เล่มอกัน.

² เรื่องเดียวกัน.

สมัยรัชกาลที่ 3 การเกณฑ์พลไพร่พิเศษจะส่งเกณฑ์เป็น 3 ลักษณะ คือ

1. ระบุให้กองใดกองหนึ่งโดยเฉพาะไปทำงานหาพลตามจำนวนที่ระบุมา และตามระยะเวลาที่กำหนดให้ โดยมากไปเลกกองนอก¹ ที่อยู่ในเขตแดนเมืองที่มีสิ่งของที่ต้องการ หรือใช้พวกที่มีความชำนาญในการหาของนั้น ๆ
2. ส่งมายังเมือง เมืองใดเมืองหนึ่ง จะไม่ระบุว่าจะใช้ไพร่กองใดที่ช่วยจำนวนเท่าใด แต่มอบอำนาจให้เจ้าเมืองจัดหาพลให้ได้ทันกำหนดตามจำนวนที่ต้องการ²
3. ส่งเกณฑ์พลพร้อม ๆ กันหลาย ๆ เมือง วัตถุประสงค์จะมตราราชสีห์ หรือ คชสีห์ หรือบัวแก้ว ส่งมาให้เกณฑ์เฉลี่ยไปแต่ละเมือง ระบุว่า เมืองใดต้องเกณฑ์พลให้ได้เท่าไร (หรือ) ขนาดใดบ้าง และส่งไปให้ทันกำหนดเวลาเมื่อใด จึงเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองแต่ละเมืองเองที่จะจัดสรรว่าจะใช้ไพร่หมวดใด กองใด

จากกรณีการเปลี่ยนให้ไพร่ที่ควรจะต้องเข้าเวรในกรุงเทพฯไปทำพลก็ดี กรณีระดมไพร่หัวเมืองทำพลก็ดี หรือวิธีการส่งเกณฑ์พลในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ดี มีข้อสังเกตสรุปก็คือ รัฐบาลให้ความสำคัญกับสิ่งที่รัฐต้องการใช้ในราชการในขณะนั้นมากกว่าการให้เป็นไปตามกำหนดกฎเกณฑ์หน้าที่ตายตัวของไพร่แต่ละประเภท จึงมีการสับเปลี่ยนหน้าที่กันได้ ส่วนกลางไม่เคร่งครัดกับการแบ่งหน้าที่ตามประเภทไพร่ กฎเกณฑ์จึงยืดหยุ่นได้เสมอ

เมื่อส่วนกลางมอบหมายงานให้กับมูลนายโดยไม่เจาะจงว่าให้ใช้ไพร่ประเภทใดทำงานนั้น จึงเป็นไปได้ว่ามูลนายผู้หนึ่ง ซึ่งยอมมีทั้งไพร่หลวง และไพร่สมในสังกัดจะใช้ไพร่หลวงในสังกัดมากกว่า หรือคัดเลือกไพร่หลวงไปทำงานก่อน ถ้าไพร่หลวงมีไม่พอก็จะใช้ไพร่สม ดังนั้นนอกจากไพร่ในหัวเมืองจะใช้คละกันทั้งไพร่สมและไพร่หลวงแล้ว การทำงานของไพร่ทั้งไพร่สมและไพร่หลวงไม่

¹ เลกกองนอก หมายถึง เลกที่ตั้งบ้านเรือนท่ามาหากินอยู่นอกราชอาณาจักร แต่ขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่ในราชอาณาจักร หรือในหัวเมือง.

² กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 102.

แน่นอนตายตัวตามกฎหมายเกณฑ์ที่ว่า ใช้ไพร่หลวงทำราชการ 3 เดือน และไพร่ล้มทำราชการ 1 เดือน ใน 1 ปี กฎเกณฑ์นี้น่าจะใช้บังคับได้เฉพาะในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียงเท่านั้น ในหัวเมืองส่วนกลางจะไม่เข้มงวดกับกฎเกณฑ์นี้ ขอเพียงแต่ให้เจ้าเมือง กรมการเมือง นายหมวด นายกอง คุมคนให้ได้ว่าในสังกัด รู้จำนวนคน และสามารถเรียกใช้คนได้สังกัดของตนได้ และมีประสิทธิภาพ คือทำงานโยธา หรือหาเสบียงได้ทันกำหนดตามที่มีคำสั่งมา ล่วงประเภทที่เกณฑ์เป็นกรณีพิเศษนี้ เป็นส่วนที่ส่วนกลางเข้มงวด หรือเคร่งครัดมาก ถ้าส่งไปขาด ไม่ครบ หรือไม่ทันกำหนด จะมีสารตราทวงมาทันที¹ และมีการลงโทษขุนนางที่ละเลยไม่ส่งเสบียงเกณฑ์ในกรณีพิเศษนี้ให้ครบ เช่น กรณีให้ส่งตัวหลวงมหาดไทย เมืองปราจีนบุรี ผู้ละเลยไม่ส่งไม่เสบียงเกณฑ์อย่างเร่งรัดเข้ามาทำโทษในกรุงเทพฯ จะได้ไม่เป็นเยี่ยง-อย่างต่อไป²

อย่างไรก็ตาม ไม่สามารถหาหลักฐานได้ว่า เหตุใดหลวงมหาดไทยจึงไม่ส่งเสบียงไม่ให้ครบตามเกณฑ์ และส่วนกลางลงโทษอย่างไร

การเกณฑ์ไพร่ทำเสบียงเป็นกรณีพิเศษนี้ ถ้าเป็นการระดมไปทำงานรัฐมักจะทำให้ความช่วยเหลือในเรื่องเสบียงอาหารด้วย ถ้าเป็นงานใหญ่ใช้ไพร่จำนวนมาก สารตราที่มีมาจะระบุด้วยในตอนท้ายว่า ขอให้เกณฑ์เสบียงอาหารไปสำหรับไพร่ด้วย หรือ บางครั้งระบุชัดเจนว่า ให้เจ้าเมือง กรมการเมืองไปหาซื้อเสบียงอาหารมาเลี้ยงไพร่ ถ้าขัดข้องเรื่องอาหารและไพร่ทำงานไม่ได้ รัฐไม่ได้สิ่งของที่ต้องการ จะเป็นความผิดของเจ้าเมืองนั้นด้วย³

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 56 สารตราถึงเจ้าพระยามหาศรัยธรรม เรื่องส่งไม้สนุน และดินเหนียว ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 64 หนังสือถึงเมืองสุโขทัย เรื่องชำระเงินช่วยค้ำ ฯลฯ.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 140 หนังสือพระยาศรีสทเท์ถึงพระยาลูร์ยวงศา เรื่องขอแรงเลิกเมืองต่าง ๆ มาร่อนทองที่เขาถ้ำพระ .

ค. ล่วยถวาย ล่วยบรรณาการ

หมายถึง ล่วยที่เจ้าเมืองส่งเข้ามาถวายพระมหากษัตริย์ เป็นล่วยถวาย และล่วยบรรณาการ ซึ่งเป็นทั้งพันธะทางเศรษฐกิจ และทางการเมืองของหัวเมืองต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักร รวมทั้งหัวเมืองประเทศราชที่มีต่อเมืองหลวง เป็นการแสดงว่าเมืองเหล่านั้นมีความจงรักภักดีต่อเมืองหลวงอยู่ และในขณะเดียวกันก็เป็นผลประโยชน์ของเมืองหลวงด้วย การส่งเครื่องราชบรรณาการในรูปของล่วยผู้ตามกฎหมายแล้วถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นมาก

"เมืองปากใต้ } ซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพมหานครให้มาอ่อนน้อม นำดอกไม้ทองเงิน เครื่อง
ฝายเหนือ }
ราชบรรณาการมาถวายตามราชประเพณีแต่ก่อน ถ้าเมืองใดมิได้กระทำตามประเพณี แยกบ้านเมืองไว้ให้เป็นจลาจลในแผ่นดินท่านไซ้ ท่านว่าโทษถึงตาย"¹

เมืองหลวงเป็นผู้กำหนดอัตรา และประเภทของล่วยที่หัวเมืองประเทศราชต้องส่งตามกำหนดระยะเวลาต่าง ๆ กัน เช่น หัวเมืองประเทศราชมลายู กำหนดให้ส่ง 3 ปีต่อครั้ง² แต่หัวเมืองใหญ่ ซึ่งเป็นเมืองชั้นเอก เช่น นครศรีธรรมราช กำหนดให้ส่งปีละ 2 ครั้ง³

สำหรับหัวเมืองลาวตะวันออก ภายหลังจากที่ไทยปราบขบถเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ราบคาบแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เมืองนครจำปาศักดิ์ส่งเครื่องบรรณาการแก่กรุงเทพ ดังนี้คือ

ต้นไม้ทอง 1 ต้น หน้า 10 บาท

ต้นไม้เงิน 1 ต้น หน้า 10 บาท

งาช้าง หน้า 2 บาท

¹ คุรุสภา, กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 129.

² สังฆราชपालเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 284.

³ กรมศิลปากร, "ตราตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ เป็นพระยานครศรีธรรมราช" รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, หน้า 201.

นอระมาต หน้า 2 ชั่งสิน

ผลเร็ว หน้า 4 หาย

กำหนดส่ง 3 ปี ครั้งเป็นธรรมเนียมตั้งแต่นั้นมา¹

ส่วนหัวเมืองลานนา นั้น ส่งบรรณาการปีละครั้ง ดังเช่นเมืองเชียงใหม่ ส่งต้นไม้เงิน และทองคำรวม 2 ตัน ลงมาทูลเกล้าถวายทุก ๆ ปี²

การส่งส่งบรรณาการนี้อาจส่งเป็นดอกไม้ทอง เงิน หรือสิ่งของต่าง ๆ ดังที่ส่วนกลาง จะระบุม่า โดยเจ้าเมืองมักจะให้กรมการคุมลงไปส่ง เสนาบดีต้นสังกัด และนำส่งต่อที่เจ้าพนักงานพระคสังฆมหาสมปติ³

3. ชนิดของสิ่ง

ก. สิ่งของ ไพร่ล่วยกองต่าง ๆ ที่ถูกเกณฑ์ต้องส่งล่วยนั้น ๆ ในแต่ละปี ถ้าไม่สามารถหาล่วยประเภทนั้นจะได้รับการผ่อนผันให้เสียล่วยของอันแทนได้ เช่น ล่วยทอง ถ้าหากองไม่ได้จะส่งสิ่งของแทนทองล่วย ให้คัดเอาตามสังกัดดังนี้คือ

แร่ ราคาหาบละ 4 ตำลึง

ไหม ราคาข้งละ 1 ตำลึง

สีผึ้ง ราคาข้งละ 11 บาท

นอระมาต ราคาข้งละ 2 ตำลึง 2 บาท

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ หม่อมราชวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร), "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลธิ่ล้าน." ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4, หน้า 238

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 26 คู่อักษรเมืองเชียงใหม่.

³ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 35 ฎีกาทองแทนเงินล่วย.

ข้าง	2 งา	หาบละ	2 ชั่ง	
	3 งา	หาบละ	1 ชั่ง	18 ตำลึง
	4 งา	หาบละ	1 ชั่ง	16 ตำลึง
	6 งา	หาบละ	1 ชั่ง	12 ตำลึง
	7 งา	หาบละ	1 ชั่ง	10 ตำลึง
	8 งา	หาบละ	1 ชั่ง	8 ตำลึง ¹

บางครั้งรัฐเรียกเกณฑ์กระป๋องแทนด้วยเร็วด้วย² ในบางกรณีรัฐอาจเปลี่ยนประเภทของล้อยาให้ไพร่ส่งล้อยาชนิดหนึ่งก็ได้แล้ว แต่ความต้องการ หรือความจำเป็นของส่วนกลาง หรือถ้าพิจารณาว่าไพร่จะทำล้อยานั้น ๆ ได้ดีกว่า เช่น เลกรรมัญ ตั้งบ้านเรือนอยู่แขวงเมืองตาก เป็นเลกกองนอกเดิมทำล้อยาน้ำรัก ฯลฯ ต่อมาปี พ.ศ. 2386 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์ไม่ขอสนักจำนวนมาก ทั้งนี้อาจเพราะจะนำไปใช้ในการก่อสร้าง ซ่อมแซม และการต่อเรือต่าง ๆ สิ่งทรงโปรดเกล้าฯ ให้ไพร่กองนี้เริ่มส่งไม้แทน³

บางครั้งล้อยาที่ส่งเข้าราชอาณาจักรมีจำนวนไม่ครบ เพราะมีไพร่เสียเงินแทนล้อยามาก เจ้าเมืองต้องจัดการซื้อส่งเข้าไปด้วย⁴ และต้องทำหางว่าวบัญชีระบุนายละเหียดด้วยว่า เป็นล้อยา

¹ กหข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 179 สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องหลวงปราบขุนประสิทธิสงครามคุมเอาทองคำล้อยาลงมาส่ง.

² กหข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 117 ศักดิ์บอกเมืองสุวรรณภูมิ ความผู้ร้ายปล้น และเรื่องส่งกระป๋องแทนล้อยาเร็ว ฯลฯ.

³ กหข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 36 ใบบอกเมืองตากส่งไม้ขอสนักล้อยา.

⁴ กหข., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 102 สารตราถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องข้างเผือกเมืองสุวรรณภูมิ.

ส่วนที่จัดซื้อเท่าใด ดังเช่น เลกล่วยเมืองปัตบอง 1,582 คน ล่งล่วยกระวานคนละ 4 ชั่ง รวม ล่งล่วยกระวานหนัก 63 หาบ 28 ชั่ง และจัดซื้อด้วยในราคาหาบละ 1 ชั่ง 10 ตำลึง .

ข. ล่วยเงิน ถ้าไพร่ล่วยไม่สามารถหาล่วยล่งรัฐ รัฐอนุโลมให้ล่วยเงินแทนได้ โดยเทียบดูจากความสำเร็จของล่งของ ถ้าสำคัญมากต้องเสียเงินแทนล่วยล่งของนั้นมาก เงินล่ง ถูกเรียกว่าเป็นล่วยชนิดหนึ่ง เรียกว่า "ล่วยเงิน"

รัฐเป็นผู้กำหนดว่าถ้าเก็บล่วยไม่ได้จะเก็บเงินแทนล่วยประเภทนั้นเท่าไร การ ระบุนี้จะเห็นว่าระบุเป็นอัตราไว้ตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ควบคุมไปด้วยกับการเกณฑ์ล่วยแต่ละชนิด แสดง ให้เห็นว่ารัฐบาลต้องการล่วยเงิน และเต็มใจที่จะรับล่วยเงินแทนล่วยล่งของมากกว่า และไพร่เอง ก็สมัครใจล่วยเงินแทนล่วยล่งของ¹ อัตราการล่วยเงินโดยเฉลี่ยแล้วคนละล่องตำลึง ล่องบาทต่อปี²

ล่วยต่าง ๆ ที่ล่งมายังส่วนกลางนั้น กรมพระสุรัสวดีจะมีทะเบียนบัญชีรวมตาม ประเภทของล่วย เช่น บัญชีเลกล่วยเงินหัวเมืองฝ่ายเหนือ³ บัญชีจำนวนเลกล่วยไม้ขอนแก่น⁴ ซึ่งระบุว่าแต่ละเมืองนั้นมีล่วยไม้กี่กอง กองโตบ้าง ใครเป็นนายกอง มีไพร่ในกองนั้นกี่คน ต้องล่ง ไม้กี่ตัน ดังนี้ เป็นต้น ในเวลาต่อมาไพร่ล่วยสมัครเปลี่ยนมาทำล่วยเงินกันมากขึ้น ทั้งนี้พิจารณา

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 160 บัญชีเลกกองนอกของ พระยาตรีสุนทรเทพผู้ถึงแก่กรรม ยำระให้เป็นเลกทำล่วยเงิน.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 12 บัญชีเลกล่วยเมืองลาว ภาคตะวันออก.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 156 บัญชีเลกล่วยเมืองไทย และ จ.ศ. 1209 เลขที่ 114 บัญชีเลกล่วยหัวเมืองต่าง ๆ ฝ่ายเหนือ.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1203 เลขที่ 28 บัญชีเรื่องจำนวนเลกล่วย ไม้ขอนแก่น.

จากหลักฐานบัญชีล่วยเงินหัวเมืองต่าง ๆ ที่ส่งเข้ามาเป็นจำนวนมาก และอาจพิจารณาได้จากบัญชีไพร่ล่วยหัวเมืองเดียวกัน แต่ต่างปีกัน เช่น บัญชีในปี พ.ศ. 2384 และ ปี พ.ศ. 2390 ไพร่ล่วยล่วยเป็นเงินมากขึ้น ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากสาเหตุที่ว่า ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 การค้าสำเภาลดน้อยลง จึงทำให้ความต้องการล่วยในแง่ของการเป็นสินค้าออกที่เป็นวัตถุติดลบลงด้วย และมีแนวโน้มที่ต้องการสินค้าที่ต้องผ่านกรรมวิธีการผลิต เช่น น้ำตาล เป็นต้น และเมื่อมีการทำสัญญาเปิดการค้ากับต่างประเทศ เงินตราเป็นสิ่งจำเป็นมากขึ้น¹ รัฐจึงต้องการเงิน เช่น มาจ้างแรงงานคนจีน และอาจเป็นไปได้ว่า รัฐบาลในสมัยนั้นเห็นประโยชน์จากการเก็บเงินจากไพร่ล่วยมากกว่าจากสิ่งของ ทั้งนี้ อาจเป็นด้วยเหตุผลดังนี้คือ

1. การล่วยเงินแทนสิ่งของ สะดวกกว่าในแง่การขนส่ง สิ่งของจากหัวเมืองต้องส่งผ่านทางบก ทางน้ำเป็นระยะทางไกล เช่น ไม้ต้องล่องแพลงมา และบางครั้งต้องจ้างคนล่องไม้ด้วย²

2. เงินที่ได้จากไพร่ล่วย รัฐเอามาใช้ประโยชน์เป็นค่าใช้จ่ายแรงงานคนจีนทำการก่อสร้างการโยธาต่าง ๆ มีหลักฐานว่า รัฐจ่ายเงินค่าจ้างค่าแรงงานโยธาสูงมาก และเห็นประโยชน์จากการจ้างแรงงานคนจีนมากกว่าการเกณฑ์แรงงานบังคับ เพราะประสิทธิภาพในการทำงานสูงกว่า และงานบางงานต้องการความชำนาญในศิลปะแบบจีน ซึ่งนิยมกันมากในสมัยรัชกาลที่ 3

3. ในกรณีไพร่ล่วยค้าง คือค้างที่เจ้าหมู่ ไพร่ล่วยล่วยมาแล้วแต่เจ้าหมู่ค้างเก็บไว้ ส่วนกลางส่งหนังสือมาเร่งรัดล่วยที่ค้าง เจ้าหมู่จะชำระเป็นเงินแทนก็ได้³

¹ พระยาอนุমানราชธรม, ตำนานคู่ลูกการ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2482),

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 5.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 102 ล่ารตราถึงเจ้าพระยานคร-ราชสีมา เรื่องข้างเผือกเมืองสุพรรณภูมิ.

4. วัสดุ หรือสิ่งของที่ส่งเป็นของขวัญ และใช้ในการก่อสร้างต่าง ๆ รัฐสามารถเรียก เกณฑ์จากไพร่เป็นกรณีพิเศษได้ ทั้งนี้เป็นการมอบหมายให้เจ้าเมืองกรมการไปจัดการเรียกเกณฑ์จาก ไพร่ในสังกัด หรือไพร่คงเมือง หรือไพร่กองต่าง ๆ ส่งมายังราชธานี ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น ล่วงประเภทนี้รัฐเข้มงวดมากกว่าล้วยรายปี มีการทวงล้วยไปไม่ให้ขาดค่าง

นับว่านโยบายของรัฐที่เรียกล้วยเกณฑ์มีวิธีการที่มีประสิทธิภาพมากกว่าล้วย รายปี และสอดคล้องกับนโยบายการเก็บล้วยเงินจากไพร่ล้วย

5. เนื่องจากรัฐให้ความสำคัญกับนโยบายการค้ากับต่างประเทศ จึงส่งเสริมให้ส ีการผลิตภายในประเทศ และการส่งออกต่างประเทศ รัฐต้องการแรงงานเพื่อมาใช้ในการ ผลิตและในกรณีต่าง ๆ จึงเกิดความต้องการเงินตรามาใช้ล้วย รัฐเรียกเก็บเงินค่าราชการแทน ล้วยด้วยความเต็มใจ และนับว่าเป็นการสอดคล้องกับการส่งเสริมการผลิตของไพร่ด้วย¹

4. ระเบียบวิธีในการเรียกเก็บล้วย และการส่งล้วยเข้ามายังราชธานี

ศักราชเสนาบดีผู้รับผิดชอบในหัวเมือง ในความรับผิดชอบของกรมพระกลาโหม กรม- มหาดไทย และกรมท่า เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ แล้วส่งไปยังเจ้าเมืองกรมการ เพื่อส่ง ต่อไปยังนายหมวด นายกองให้คุมไพร่ไปทำล้วย

เมื่อนายหมวด นายกองรวบรวมล้วยจากไพร่ล้วยของตนได้แล้ว จะนำมาส่งให้แก่เจ้า- เมืองเพื่อส่งต่อให้กับเสนาบดีที่ตนสังกัด โดยให้นายกองคุมมา หรืออาจเป็นกรมการท้าวเพี้ย²

¹ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกรรมพิที่บรรณาการมัตนรัตนโกสินทร์", เอกสาร ประกอบการสัมมนาองค์การวัฒนธรรมรัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.

² ท้าวเพี้ย เป็นตำแหน่งเจ้าเมือง กรมการเมืองของหัวเมืองในภาคอีสาน ประกอบด้วย เจ้าเมือง อุบฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร เป็นต้น สัมเด็จพระยาธิบดีราชานุภาพ, สิทธิธรรม- นิยมต่าง ๆ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515), หน้า 29-47.

ด้วยก็ได้ ส่วนใหญ่แล้วถ้าเป็นส่วนย่อยของกองนอก เจ้าเมืองจะมอบหมายให้นายกองกองนั้นนำมาสั่ง
ยังราชาธิเอง แต่ถ้าส่วนกลาง เกณฑ์เฉลี่ยส่งไป เจ้าเมืองมักจะให้กรมการเมือง หรือท้าวเพี้ย
คุมมาสั่งยังราชาธิ พร้อมทั้งจดหมายมาถึงออกพันนายเวร นายรัต กรมมหาดไทย หรือกรมพระ -
กลาโหม หรือกรมท่า แจ่งที่มา และจำนวนของส่วยนั้น และขอให้นายรัต นายเวรตอบรับนับจำนวน
ส่วยด้วยว่าตรงกันหรือไม่ หรือสูญหายระหว่างทาง¹ มีปรากฏบ้างที่ส่วยขาดไม่ครบ ต้องมีหนังสือไป
ให้เจ้าเมืองทวงส่วยเหล่านั้นในภายหลัง

ในหัวเมืองลาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วย อุบลราชธานี ศรีสะเกษ
สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ มีเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับการเก็บส่วย เรียกว่า เมืองขวา
เมืองซ้าย เมืองกลาง 3 ตำแหน่งนี้มีหน้าที่ดูแลพลทุกอย่าง รักษา และดูแลนักโทษปฏิสังขรณ์และ
สร้างวัด กำกับการสักเลก และรักษาบัญชีไพร่พลที่ไปมีภรรยาต่างเมือง มี เมืองคุก เมืองฮาม
เมืองแพน เป็นผู้ช่วยเหลือ เมื่อถึง 6 ตำแหน่งนั้นเก็บส่วยตามท้องที่ต่าง ๆ แล้ว ราชบุตรซึ่ง
เป็นผู้ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์ของเมืองรวบรวมได้ครบแล้วจะเป็นผู้นำส่ง เจ้าพนักงานใหญ่
ในเมืองเอก หรือเมืองหลวงตามกำหนดต่อไป²

หน่วยงานในส่วนกลางที่ควบคุมการเก็บส่วย

กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม และกรมท่า ได้รับส่วยจากหัวเมืองแล้วจะส่งส่วยนั้น
ไปยังหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งดังต่อไปนี้

1. พระคลังสินค้า รับส่วยเร็ว ครั่ง กระวาน
2. พระคลังมหาสมบัติ รับส่วยเงิน ส่วยทองคำ ส่วยมูลเกลือถวายเป็น
3. พระคลังในซ้าย, พระคลังในขวา รับส่วยที่ใช้จ่ายราชการ เปิดเสรีงานโยธา
เช่น ดินประสิว ยี่ผึ้ง นุ่น ผ้าย น้ำรัก ผ้าขาว ไม้

¹ กพ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1210 เลขที่ 113 ใบบอกเมืองนครราชสีมา
ส่งทองคำส่วยเมืองไชยภูมิ สัตร์ล.

² สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, สังกริธรรมเนียบต่าง ๆ เล่ม 1, หน้า 43-47.

4. คลังราชการ รับส่งที่ส่งมาจากหัวเมืองชั้นกรมท่า. และเป็นเจ้าสำนวนภาชีน้ำฝนยาง¹

5. ประเภทของไพร่ส่ง

รัฐเรียกไพร่ที่ทําหน้าที่ส่งส่งตามหัวเมืองว่า ไพร่กองส่ง ซึ่งได้แก่

- ก. เลกกองนอก
- ข. เลกคองเมือง
- ค. เลกล้อมเจ้าเมือง กรมการเมือง
- ง. เลกข้าพระโยมส่ง

ก. เลกกองนอก คือ เลกที่ตั้งบ้านเรือนท่ามาหากินอยู่นอกราชอาณาจักร ยื่นสังกัดมูลนายที่
อยู่ในราชอาณาจักร หรือในหัวเมืองเดียวกัน หรือต่างเมืองกับตน เป็นเลกทำส่งส่งให้แก่มูลนายและรัฐ
ตามอัตราที่กำหนดไว้เป็นประจำทุกปี จึงนับว่าเป็นเลกกองส่งโดยตรง

ข. เลกคองเมือง นอกจากจำนวนที่เป็นเลกกองเดือน ถูกจ่ายเดือนรับราชการต่าง ๆ
ในเมืองนั้นแล้ว จำนวนที่เหลือต้องทำส่งส่งหลวงเป็นรายปี จะเป็นส่งประเภทใดแล้วแต่จะกำหนด
แต่ถ้าส่วนกลางส่ง เกณฑ์ส่งเป็นกรณีพิเศษ เลกไพร่หลวงคองเมือง เหล่านี้จะเป็นพวกแรกที่ถูกเกณฑ์
ไปทำส่งนั้น และน่าจะใช้เลก "ส่งส่งพิพเหตุ" ซึ่งเป็นส่งรายย่อย ๆ ต่างจากเลกกองส่ง ทั้ง ๆ
ไปที่ส่งส่งเฉพาะอย่างเป็นประจำทุกปี ทั้งนี้พิจารณาจากเอกสารในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งรายงาน
จำนวนเลกส่งในหัวเมือง และแยกประเภทเลกส่งพิพเหตุ หรือ ส่งส่งระพเหตุไปต่างหากจากส่ง
กระวาน, ส่งตึก, ส่งไม้ ฯลฯ² และสันนิษฐานจากบัญชีภักดีไม้กระดานในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อ
เจ้าพระยาศรัทธธรรมราชมีหนังสือถึงพระยาสุนทรบุรี, พระพิทักษ์ภักดี, พระระยอง, พระบางละมุง,
หลวงปลัดเมืองชล, พระอินอาษา ว่าส่งไม้แดง และฝาง ไม้พอที่จะส่งเป็นสินค้าบรรทุกสำเภา

¹ กพข., สดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1195 เลขที่ 42.

² กขข., เอกสารเขียนเล่มหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1242.

"สิ่งทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าสั่งว่า ฝาง, ไผ่แดง ก็มิอยู่ในแผ่นดิน ใน มหาไทย }
 ปกษาหาฤกกัน หัวเมืองคำตวัน ตก } เมืองโดยฝาง ฝาง } ก็ให้จัดแจง กรมท่า }
 เอาเลกล้วยสรรพเหตุ ซึ่งเป็นสรวยเลกน้อยมาเป็นล้วยฝาง ก็มิเติมขึ้นอีก เลกกองโดย
 วางเปล้าอยู่ ก็ไหยกเอาเป็นล้วย ฝาง } เข้าด้วย ถ้าไม่ก่อไหเจสียแบ่ง เลกลม เจ้าเมือง }
 ยกเอามาเป็นคนสำหรับฝาง } ไผ่แดง) } สั่งให้ก่อลงทุกปี"¹ กรมการ }

เลกล้วยสรรพเหตุสิ่งนำจะเป็นประเภทหนึ่งของเลกไพร่หลวงคงเมืองท่าล้วยนั้นเอง

ค. เลกลมของเจ้าเมือง กรมการเมืองนั้น แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ มีทั้งประเภทที่ทำการราชการจ่ายเดือน² และสั่งล้วยประจำปี³ ในฐานะที่เป็นไพร่กองล้วย นอกจากนี้ต้องทำล้วยเฉพาะกรณีส่วนกลางสั่งเกณฑ์มาเป็นการพิเศษเร่งด่วนด้วย⁴

จากการพิจารณาสัญลักษณ์ทั้งหมดแล้ว เห็นว่าไพร่ลมและไพร่หลวงเสียล้วยเท่ากัน และถูกเกณฑ์ทำล้วยด้วยกัน พร้อม ๆ กันด้วย⁵ เลกบุตรหมื่น, เล่มียน, ทนาย และทาสบางเมือง ต้องเสียล้วยด้วย แต่เสียในอัตราที่ต่ำกว่าไพร่ลม เช่น เมืองนครศรีธรรมราช ไพร่ลมเสียล้วยสิบทุก

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 213 บัญชีพิภักตภาชีไม้กระดาน

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 7 ใหน่อนปรนเลิกไปทามา.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 93 ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา
 สั่งผลเร็วในเจ้าเมืองกรมการ.

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 23 บัญชีล้วยไม้ซึ่งมาจาก
 หัวเมืองต่าง ๆ เข้ามาทูลเกล้าถวายพระราชวังหลวง และพระราชวังบวรฯ.

และดู จ.ศ. 1203 เลขที่ 28 บัญชีจำนวนเลกล้วยไม้ขอนแก่น.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1184 เลขที่ 7.

⁵ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113 สารตราเรื่องตอบรับครั้ง-
 ล้วย กับเรื่องเกณฑ์เจ้าเมืองกรมการกองนอกท่าล้วยทองแดง.

คนละ 28 ชั่ง แต่เลขบุตรหมื่น และทาส์เสียคนละ 14 ชั่ง¹

ใบบอกของพระวิชัยขรรค์ไชยศรี ใบบอกของพระวิชัยขรรค์ไชยศรี ใบบอกของพระวิชัยขรรค์ไชยศรี หลวงภักดียกกระบัตร กรมการผู้รักษาเมือง นครศรีธรรมราช เรื่อง นายหมวด นายกองไม่สมัครตัดกระดาน ขอมเสี้ยวล่วยให้ตามเกณฑ์ เรียกเงิน ได้จำนวนปีจ่อ โทศก²

เลขเจ้าเมืองกรมการ บุตรหมื่น 247, เล่มiyor 6, ทนาย 234,

ทนาย 398, เชลย 72

รวม 957 คน เงิน $\frac{17}{2}$ ⁴¹

เล่ม 1272 คน เงิน $\frac{6}{1}$ ¹¹¹

เลขเจ้า

บุตรหมื่น 1, ทนาย 1, ทนาย 1

รวม 3 คน เงิน $\frac{2}{2}$

เล่ม 13 คน เงิน $\frac{2}{3}$

"เลขเจ้า" นี้มี สันนิษฐานว่าหมายถึงเลขของเจ้านายกองต่าง ๆ เป็นเลขกองนอก ของเมืองนครศรีธรรมราชนั่นเอง

¹ กจช., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 3 หน้า 89-192 และปรากฏว่า เลขทนาย เล่ม ทำล่วย

เงินคนละ 2 ตำลึง 2 บาทต่อปี เลขทนาย ทำล่วยคนละ 1 ตำลึง 1 บาท

กหช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 160 ปีชชเลขกองนอกของพระยา - ศรีสัทเทพ ผู้ถึงแก่กรรมชำระให้เป็นเลขล่วยเงิน.

² กจช., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 3, หน้า 355-357.

เมืองบางเมืองยกเว้นไม่เกณฑ์ล่วยจากทาส ทั้งนี้รวบรวมทาสกับคนพิการ, บุตร
กรรมกร, ทนาย และเชลย พวกนี้รวมไว้เป็นพวก "ยกไว้" ไม่ต้องเสียล่วย¹ แต่บางเมือง
เก็บล่วยจากขุนหมื่นและไพร่เท่ากัน เช่น เมืองกาญจนบุรี และเมืองขึ้น เก็บล่วยทองจากขุนหมื่น
และไพร่คนละ 3 สลึง และทาส, บุตรหมื่น, ทนาย ถูกเก็บคนละ 1 สลึง 1 เฟื้อง "ยกไว้"
ไม่เก็บล่วยจากเจ้าเมืองกรรมกร และขุนหมื่นรักษาด่าน²

ง. เลกข์พระโยมล่งฉิม

การใช้เลกข์พระโยมล่งฉิมล่วย

การอุทิศคนให้กับวัดเพื่อเป็นแรงงานทำนุบำรุงและรับใช้กิจการต่าง ๆ ของวัด
เป็นธรรมเนียมที่ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 12³ ระบบการกัลปนาที่ดินนั้น ผู้
อุทิศให้คนเป็นแรงงานปฏิบัติพระคำสั่งนา เช่น พระมหาเถรศรีศรัทธาซื้อคนถวายวัดเพื่อเป็นการ
โปรดสัตว์⁴ พระเจ้าลิไทยถวายเชลยศึก 15 ครอบครัวให้เป็นข้าพระวัดป่าแดง การอุทิศนี้

¹ กขล., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113 สำนักราเลียงตอบรับ
ครั้งล่วย กับเรื่องเกณฑ์เจ้าเมืองกรรมกรกองนอกทำล่วยทองแดง.

² กขล., รัชกาลที่ 4 กห. จ.ศ. 1217 เล่ม 9 หน้า 101 และเล่ม 20 จ.ศ. 1222
หน้า 129-132.

³ กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 "จารึกหลักที่ 18", หน้า 8-11

⁴ กรมศิลปากร, จารึกวัดศรีชุม หลักที่ 2, ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 จารึกกรุงสุโขทัย,
หน้า 13-37.

เป็นจุดเริ่มต้นปลดปล่อยคนจากภาวะความเป็นทาสตามระบบควบคุมของบ้านเมืองให้อยู่กับพระ
คำสนา¹ ตำนาน และจารึกเรียกบุคคลเหล่านี้ว่า ข้าวัด ข้าพระ เลกวัด ส้มวัด คีลบาล และ
คำสนบาล²

ประเพณีได้ยึดถือปฏิบัติกันในสมัยต่อ ๆ มา ทั้งโดยพระมหากษัตริย์ และผู้มีจิต-
ศรัทธา การทำบุญด้วยการสร้างวัด และกิจการต่าง ๆ เนื่องด้วยพระสงฆ์ เป็นกิริยาบุญที่เนื่องด้วย
ความเชื่อและคำสนาในทุกยุคทุกสมัย วัดแต่ละวัดสิ่งน่าจะมีข้าพระโยมสงฆ์จำนวนหนึ่ง เป็นกำลังของ
วัด จำนวนมากหรือน้อยน่าจะขึ้นอยู่กับขนาดและความสำคัญของวัด คนเหล่านี้อยู่ภายใต้การควบ-
คุมของเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี³ เช่นเดียวกับไพร่กองอื่น ๆ แต่ต่างกันว่า เป็นกำลัง
คนของฝ่ายพุทธจักร เพราะรัฐได้หักกำลังคนส่วนนี้ออกจากกรมกองเดิม พ้นจากหน้าที่ที่ทำอยู่เดิม
แล้วมอบให้แก่วัดเพื่อใช้แรงงานโดยตรง⁴

ในสมัยรัตนโกสินทร์ การอุทิศกำลังคนที่เคยทำราชการให้รัฐให้ขึ้นสังกัดกับวัดนั้น
อาจกระทำได้ในกรณีดังนี้คือ

1. อุทิศเป็นพระราชาภักต เมื่อมีการสร้างหรือบูรณะซ่อมแซมวัด เช่น เมื่อบูรณะ

¹ การกล่าวนานี้มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการพัฒนาการเมือง และการขยายตัวของชุมชนใน
ระยะเริ่มแรก ดู ธิดา สาระยา "กล่าวนานกับการขยายตัวของชุมชน." วารสารเมืองโบราณ
7 (ธันวาคม 2523-มีนาคม 2524): 86-99.

² ประชุมพระตำราบรมราชาอุทิศเพื่อกล่าวนานสมัยอยุธยา ภาค 1 (พระนคร: โรงพิมพ์สำนัก
ทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510), หน้า 23.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1, อ่างแล้ว, หน้า 237.

⁴ หลวงศรีวรวัตร, (พิณ สันทโรจวงศ์), พงศาวดารเมืองฟ้าหลวง (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
เจริญธรรม, 2515), หน้า 9, 15 และ ดู กหข., หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 6
ตุ 18 มัด 3 หมายกำหนดการเทศนาปฐมสมโพธิ.

วัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงอุทิศย้าย -
ฉกรรจ์ 16 ลำขโมครว 124 คน สักขณขวาทวายขาดเป็นข้าพระในพระอาราม¹

2. พระสงฆ์ขอเป็นกรณิศาเคษ เมื่อวัดนั้นขาดแคลนคนทำงาน เช่น พระศรีสุธรรม-
มูณี วัดมหาธาตุ ขอแลกส่งกำลังประจำหัวเมืองเพชรบุรี 5 คน เป็นข้าพระวัดมหาธาตุ² หรือขอ
ญาติโยม เช่น โยมสงฆ์ในกรณิศาถ้าพระสงฆ์ สามเณรองค์ใดอดสำหะเล้า เรียบพระไตรปิฎกทั้งในกรุง
นอกกรุงจนเป็นเปรียญ และได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะ ญาติโยมของพระองค์นั้นที่เป็นไพร่หลวงหรือ
ไพร่สมก็ตาม จะได้รับพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์³

ปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า พระญาณรักขิต (คู่ช) วัดบรมนิวาส
ขอพระราชทานญาติที่ตกอยู่ในหมู่ไพร่หลวงช่วยเงิน 2 คน เป็นโยมสงฆ์⁴

3. เมื่อนายถึงแก่กรรม กฎหมายระบุว่าไพร่จะถูกสักเป็นไพร่หลวงแจกจ่าย
ไปตามกรมกองต่าง ๆ⁵ และยังมีธรรมเนียมว่า แจกไปให้เป็นข้าพระตามวัดต่าง ๆ ด้วย⁶

ข้าพระโยมสงฆ์และเลขวัด จึงเป็นบุคคลประเภทเดียวกัน ต่างกันแต่ว่า โยมสงฆ์
มีความเกี่ยวพันสัมพันธ์กับสงฆ์ด้วยเท่านั้น การทำงานของข้าพระโยมสงฆ์ไม่น่าจะแตกต่างจากกัน

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1, หน้า 237.

² กหข., หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 6 มัดที่ 1 ทรงรับสั่งเรื่องต่าง ๆ.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 173.

⁴ กหข., หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 6.

⁵ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 172 หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัย
เรื่องให้สักเลกกรมหมื่นเชตถาริเบน เป็นไพร่หลวง.

⁶ กหข., ธรรมคดี พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สำ) เรื่องขอพระราชทานลาออกจาก
ตำแหน่งศิโรตถ์ เลขที่ 3 ตู 107 มัดที่ 72.

และน่าจะบอกว่าเป็นไพร่หลวงและไพร่ล้มโดยทั่วไป เพราะการพระราชทานเลขให้เป็นโคมล่งขี้บ๊ว เป็นรางวัลแก่ญาติของพระล่งขี้สามเฒ่าที่ได้เปรียญ¹ ส้มเตี๊ยมกรมพระยาตำราจราชานุภาพทรงมี พระอรรถาธิบายไว้ว่า ข้าพระนี้อาจเป็นบุคคลที่พระมหากษัตริย์ยกเว้นหน้าที่ราชการ ตลอดจนคนใน ครอบครัวให้ไปทำการทำนุบำรุงรักษาวัดใดวัดหนึ่ง ทำงานรับใช้กิจการของวัดตลอดชีวิต และสืบต่อ ถึงลูกหลานโดยไม่มีวันจบสิ้น และได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน²

ธรรมเนียมการใช้ข้าพระโคมล่งขี้ทำงานให้กับวัดเฉพาะงานที่เกี่ยวข้องด้วยพุทธ- คำสัจนาในวัดวาอารามต่าง ๆ น่าจะมีมาแต่เดิมในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังคงธรรมเนียมนี้อยู่³ ข้อที่ น่าสนใจก็คือ นอกจากจะทำงานในวัดที่ตนสังกัดแล้ว ยังต้องช่วยงานในวัดอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงด้วย แม้ว่างานนั้นจะไม่ใช่งานของวัดที่ตนสังกัด และเป็นวัดที่อยู่ห่างไกลจากเมืองที่ตนอาศัย ดังเห็นได้ จากหมายรับสั่งให้พระยาอุตรดิตถ์บาลเป็นแม่กองรับจ่ายเลขข้าพระโคมล่งขี้ตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทั้งหลาย ทำการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์วัดพระธาตุเมืองสวางคบุรีในคราวที่พระยามหาอำมาตย์เป็นแม่ กองสักเลขหัวเมืองฝ่ายเหนือในปี พ.ศ. 2401⁴

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 173.

² ส้มเตี๊ยมกรมพระยาตำราจราชานุภาพ, มูลเหตุแห่งการสร้างวัดในประเทศไทย, หน้า 37.

³ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2506), หน้า 13.

กหข., หมายรับสั่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 6 มัดที่ 1.

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 20 ร่างตราถึงพระยาอุไทย.

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 20 ร่างตราถึงเมืองสพบุรีให้เกณฑ์

เลขโคมล่งผลัดเปลี่ยนกันมาซ่อมแซมพระอุโบสถ ภูมิ ศาลาการเปรียญ วัดเกาะแก้วเมืองสพบุรี และ คำลาทองพรมมาตให้งามดี

⁴ ในขณะที่ไพร่ล้ม, ไพร่หลวงถูกเกณฑ์มาทำงานโยธา เช่น ซ่อมแซมวัดต่าง ๆ ดู กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 137.

แนวโน้มนำการใช้จ่ายแรงงานข้าพระโยมส่งขัตติจะสมิมากขึ้น ปรากฏหลักฐานว่า มีการ
ปรารถพร้อมทั้งสำตราเกณฑ์แรงงานข้าพระว่า " เลกรายนี้ก็ไม่ได้ใช้ล้อยรายการสิ่งใด"¹ และ
มีการระดมแลกข้าพระทำงานพร้อมทั้งเลขอื่น ๆ ด้วย

ยิ่งกว่านั้น หลักฐานชี้ชัดว่าข้าพระฯถูกใช้ให้ทำงานในงานที่ไม่เกี่ยวเนื่องด้วย
คำสั่งา เช่น บัญชีเกณฑ์ไพร่จ่ายเข้าเดือนในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการเกณฑ์โยมส่งข้าแม่รุใหญ่,
ทำสามทราง², ทำวัดราชทึบ, ทำพระเบญจา และถวายตูปูกด้วย³ นอกจากนี้ปรากฏว่าในสมัย
รัชกาลที่ 4 เรียกล้วยเกณฑ์จากโยมส่งขัตติเป็นล้วยรายปีส่งให้รัฐ และมีบัญชีแลกข้าพระโยมส่งขัตติ
ติดต่างล้วยหลายปีด้วย⁴

ล้วยที่โยมส่งขัตติส่ง มีทั้งล้วยเงินและล้วยทองในอัตราเท่ากับเลขลุ่มในเมืองนั้น ๆ
และเรียกว่า "โยมส่งขัตติเลขลุ่ม" ระบุว่า "แต่เลขโยมส่งขัตติซึ่งแบ่งมาเปนล้วยไว้นั้น ถ้าล้วยไปเมื่อนำ
ข้าพระเรียกเงินล้วยได้ ก็ให้บอกแยกเข้าไปล้วยบหนึ่งจจทุก ๆ ครั้ง"⁵

ทั้งนี้แสดงว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการแบ่งโยมส่งขัตติส่วนหนึ่งมาทำงานล้วยล้วยให้กับ
หลวงเป็นรายปี การใช้จ่ายโยมส่งขัตติล้วยให้รัฐด้วยนี้จะเริ่มเมื่อใดไม่มีหลักฐานปรากฏแน่นอน

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 20.

² สามทราง หมายถึงที่นั่งพระส่งขัตติแม่รุ.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 92 บัญชีจำนวนเลขไพร่หลวง
จ่ายเข้าเดือน.

⁴ กขข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเบ็บบเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 9 จ.ศ. 1217
หน้า 105-109, 110-112, เล่ม 3 จ.ศ. 1214 หน้า 355-357.

และ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 88 สำตราเรื่องรับเงิน
แทนทอง.

⁵ กขข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเบ็บบเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 3, หน้า 357.

สันนิษฐานว่าคงจะเริ่มมีการเรียกเกณฑ์แรงงานทำงานราชการทั่วไปปนกับไพร่อื่น ๆ ก่อน แล้วจึงใช้โยมส่งขี้ทำล้วยในสมัยต่อมา แต่อย่างไรก็ตาม การใช้โยมส่งขี้ก็คงจะไม่ได้ใช้ทุกกอง หรือทั้งหมด คือมีเพียงบางกองที่ถูกเรียกเก็บล้วย และบางกองไม่ต้องทำราชการ การใช้โยมส่งขี้ทำงานนี้มีมากยิ่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงการควบคุมข้าพระโยมส่งขี้หลายประการ ดังจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ 5

รัฐบาลเห็นความสำคัญของล้วยมาก และจะหลีกเลี่ยงไม่เรียกเกณฑ์ไพร่ล้วยที่จะต้องส่งเป็นรายปีไปทำงานอื่น ๆ จะเห็นได้ว่าเวลาที่ส่วนกลางมีคำสั่งให้เจ้าเมืองกรมการเกณฑ์ไพร่ส่งล้วยของที่ทางการต้องการเข้าไปในราชอาณาจักร หรือเกณฑ์แรงงานไพร่ไปทำงานโยธาต่าง ๆ ในหัวเมืองใกล้เคียง หรือในราชอาณาจักร ในลัทธิธรรมมักจะระบุว่า เกณฑ์ไพร่ยกเว้นไพร่ล้วย หรือเกณฑ์ไพร่นอกจากไพร่ล้วย¹ ทั้งนี้เพราะไพร่เหล่านี้เป็นพวกที่มีราชการทำอยู่แล้ว และรัฐต้องการล้วยจากไพร่ล้วยเป็นที่แน่นอนเป็นประจำทุกปี แต่ในคราวที่จำเป็น บางครั้งเห็นว่ากำลังคนไม่พอจึงอาจเรียกใช้ไพร่ล้วยได้ เช่น การเกณฑ์ไพร่ไปรบ ไพร่ล้วยจะได้รับยกเว้นล้วยในปีนั้น² ถ้าเป็นสงครามครั้งใหญ่ก็จะเกณฑ์ไพร่จำนวนมากในหัวเมืองคละกัน เพราะเป็นหน้าที่ของชายฉกรรจ์ทุกคนที่ต้องเป็นทหารในยามศึกสงคราม ถ้าเป็นศึกไม่ใหญ่นัก ก็จะเกณฑ์เลกคองเมือง และระบุในลัทธิธรรมเกณฑ์ว่ายกเว้นเลกล้วย³ หรือในกรณีที่มีความจำเป็นที่จะต้องไปไพร่ล้วยกองนั้นไปเป็น

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 78 ลัทธิธรรมถึงเมืองนครราชสีมา เรื่องให้เกณฑ์เลกคองเมืองนครราชสีมา แลเมืองขึ้นที่พระราชวังเมืองลพบุรี.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 45 ใบบอกเมืองนครฯ ส่งทองคำล้วยเมืองป่าเหนือจตุรงค์.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 27 ใบบอกพระยาสุพรรณภูมิ ถึงมหาตไทย เรื่องได้เกณฑ์เลกคองเมือง และช้างลัทธิธรรมด้วยเครื่องลัทธิธรรม ลัทธิธรรมอาหารยกไปสมทบกับกองทัพหลวง.

กำลังคนทำงานอื่น จะยกวันล้วยในปีนั้นให้ ดังเช่นกรณีไฟรล้วยเร็วเมืองสุพรรณ ซึ่งต้องทำราชการที่เมืองสมุทรปราการ แล้วก็ได้อยกวันล้วย¹

การล้วยเข้ามายังราชอาณาจักรในแต่ละปีพร้อมกับบัญชีระบุจำนวนเลกล้วย จำนวนล้วย การสำน่าย ตาย หนี ชรา พิการ ฯลฯ จำนวนขุนหมื่นที่ควบคุม และจำนวนไพร่ที่คงเสี่ยล้วยในปีนั้น สึงเท่ากับว่าเป็นการชำระไฟรล้วยในแต่ละครั้งในขณะเดียวกัน การสำน่ายหนีนั้นเป็นการบอกเป็นลยลักษณะอีกชระว่าเป็นจำนวนไพร่ที่หนีไปและไม่ล้วย ล้วยขาดจำนวนเฉพาะไพร่จำนวนที่หนีไปนั้น แต่ยังไม่มีการชำระบัญชี หรือหักจากทะเบียนที่กรมพระสุรัสวดีเก็บไว้ในกรุง แต่เลน่าบตีที่ควบคุมจะมีลารตราไปเตือนว่าให้เจ้าหมู่เร่งตามตัวไพร่หนีมาให้ได้ มีหลักฐานว่า เลกไพร่หนีครบ 3 ปี เจ้าหมู่ติดตามตัวไม่ได้แน่แล้ว สึงจะได้รับอนุญาตให้หักไพร่ออกจากบัญชี หรือเรียกว่า "สำน่ายออก จากบัญชีได้"² เพื่อปลดเปลื้องภาระของเจ้าหมู่ นายกองไม่ต้องเสี่ยล้วยแทน

นายกองที่มีหน้าที่ควบคุมไฟรล้วยตามหัวเมือง เป็นผู้รับผิดชอบในการควบคุมไพร่เหล่านัั้นไกล่เกล็ดกว่ามุลนาย หรือเจ้ากรม เช่น การควบคุมการทำงานให้ได้ล้วยล่งหลวง เป็นต้นว่า การคุมไปร่อนทองเมื่อถึงเทศกาลร่อนทอง³ นอกจากนี้ล้วยประเภทเร็ว เจ้าหมู่ นายกองเป็นผู้ควบคุมไพร่ของตนไปเก็บ ประมาณเดือน 9-10 ซึ่งเป็นเดือนที่ผลเร็วลู่ก และจะล่งมากรุงฯในปีถัดไป เช่น เร็วล้วยจากลจะเข้ร การรวบรวมล้วยเข้ามาราชอาณาจักรในเดือน 6 ของปีถัดไป⁴ แต่บางหมู่บางกอง

เร็วถวาย จากหัวเมืองต่าง ๆ.

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 295 ใบบอกหลวงพิทเลน่า เรื่องล่งบัญชีหางวาวเลกที่ปลดชรา ตาย หนี.

และ กข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 9 จ.ศ. 1217, หน้า 107-108

³ เดือน 6 เป็นเดือนที่เหมาะสมที่สุด เพราะน้ำไม่มากและไม่น้อยเกินไป ดู กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 93 ใบบอกเมืองจะเช็งเทธา.

⁴ กข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 9, หน้า 102.

นายหมวดนายกอง เพียงแต่มีบัญชีทะเบียนทางว่าวไฟรในสังกัด รู้จักบ้านและตัวไฟร แต่ไม่ได้ควบคุม การทำล้วย หรือระดมมาทำล้วยพร้อมกัน เพียงแต่รวบรวมล้วยที่ไฟรนำมาล้วยให้ครบจำนวนเท่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างไฟรล้วยกับมูลนายในระบบล้วยนับว่าห่างเหิน และดูจะยิ่งห่างเหินมากขึ้นเมื่อไฟรล้วยเงินเป็นล้วย

ไฟรล้วยที่มีสังกัดเป็น เลกกองนอกอาจเคลื่อนย้ายที่ทำงานหากินไปอยู่ที่อื่นได้ ตาม คำสั่งของมูลนาย เพื่อทำล้วยชนิดอื่นที่หาได้จากท้องถิ่นอื่น หรือเมื่อมีอุปสรรคในการหาล้วยในท้องถิ่น เดิม จึงต้องย้ายทำเลใหม่ บางครั้งเป็นการย้ายถาวร คือไปตั้งรกรากใหม่ บางครั้งเป็นการย้ายชั่วคราวตามฤดูที่จะทำล้วยนั้น ¹ นายกอง นายหมวดต้องควบคุมและติดตามดูแลไฟรล้วยกองนอก หนีไปทุกหนแห่งด้วย

เจ้าหมื่น นายกองจะเสนอให้ทำล้วยขึ้นใหม่ได้ ทั้งนี้ถือเป็นความดีความชอบของเจ้าหมื่น นายกองเอง และเป็นผลประโยชน์ร่วมกันระหว่างรัฐกับมูลนาย และยิ่งกว่านั้นดูจะมีประโยชน์มากขึ้น สำหรับรัฐในกรณีเจ้าหมื่น นายกองเสนอขอรวบรวมไฟรที่หนีกระจัดกระจาย หรือยังไม่ได้สักใช้ราชการมาทำล้วยใหม่ทุก ๆ ปี และมีสังกัดที่แน่นอน ดังเช่นกรณีของหลวงวิจิตลัระพล (ปลัดกรมพระ วุฑุรักษ์โยธา กรมทวนทองซ้าย) กับ มรววยเป็นจุ (พี่ชายหลวงวิจิตลัระพล) ซึ่งเป็นไฟรหลวงอยู่ใน พระยารัตนศักรเจ้ากรมอักษมาตขวา และขุนสำนง กองด่านเมืองท่าขนุน ในสมัยรัชกาลที่ 4 เข้าชื่อกัน ทำเรื่องราวมาขึ้นแก่พระยากาญจนบุรีกรมการว่า ทั้ง 3 คนมีความเห็นว่าบ่อร้อนทองตำบลคลองปลอก, คลองพลู เป็นทำเลร้อนทองได้ ขอตั้งกองคุมไฟรร้อนทองโดยอาล้าที่จะเกลี้ยกล่อมมอญ ลาว กระ- เหยียง และเลกจรศัดมาเข้าเป็นกอง ก็ได้รับอนุญาตจากราชธานีให้ตั้งกองล้วยใหม่ได้²

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247 สำนักราเมืองนครราชสีมา ให้หลวงอินราเทพ ฯลฯ คุมช่างสักขึ้นไปสักเลก ณ เมืองนครราชสีมา.

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 56 สำนักราถึงเจ้าพระยามหา- ศักรยธรรม ฯลฯ เรื่องสั่งไม้ล่นนกับดินเหนียว.

² กขข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 3, หน้า 80-84.

6. ผลประโยชน์ที่มูลนายได้รับจากการควบคุมกำลังคนด้วยระบบการเก็บส่วย

กำลังคนเป็นทรัพยากรที่สร้างความมั่งคั่งให้กับมูลนายในขณะที่มูลนายไม่ได้รับเงินเดือนประจำ ไพร่มีหน้าที่รับใช้มูลนายของตน กฎหมายเปิดโอกาสให้มูลนายใช้ไพร่ทำงานส่วนตัวได้ และเมื่อรัฐมอบอำนาจให้มูลนายควบคุมไพร่เพื่อเกณฑ์มาทำงานให้รัฐภายใต้ระบบอุปถัมภ์ มูลนายย่อมหาทางช่วยเหลือไพร่ของตน เพื่อไม่ให้ทำงานหนัก หรือละเว้นการถูกเกณฑ์แรงงาน แต่มูลนายย่อมจะช่วยเหลือไพร่ได้บ้างเพียงบางคนเท่านั้น ไพร่จึงต้องสร้างความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์กับมูลนายเพื่อให้อุปถัมภ์ช่วยเหลือ โดยการให้ของกำนัล และรับใช้ในกิจการต่าง ๆ¹

ในกรณีไพร่ล้ม ถ้ามูลนายเสียเงินค่าราชการให้ไพร่ของตนแล้ว อาจใช้ไพร่ในทำงานส่วนตัวโดยไม่ต้องส่งไปทหารราชการ ไพร่ล้มที่อยู่ในหัวเมืองมักไม่ถูกใช้ทหารราชการอื่นนอกจากส่งส่วยประจำปี ส่วนไพร่ล้มในราชอาณาจักรมักถูกเกณฑ์แรงงานเฉลี่ย การเกณฑ์เฉลี่ยนี้ยอมทำให้ไพร่ไม่ต้องทำงานหนัก ยิ่งกรมกองใดมีไพร่ล้มจำนวนมาก ก็ยอมเป็นประโยชน์แก่ไพร่ล้มเอง ดังนั้นแม้ว่ากฎหมายจะระบุว่าไพร่ล้มถูกเกณฑ์ทหารราชการในระยะเวลาเท่ากับไพร่หลวงก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติแล้วไพร่ล้มจะทำงานรับใช้มูลนายของตนมากกว่ารับใช้รัฐ

ในส่วนของรัฐ รัฐให้ผลประโยชน์โดยตรงแก่มูลนายในแง่ของการให้ควบคุมกำลังคนไว้ เพราะเหตุว่า นอกจากกำลังคนจะเป็นเครื่องแสดงสถานะ และอภิสิทธิ์ทางสังคมแล้ว กำลังคนยังให้ประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจโดยตรงด้วยจากระบบการเก็บส่วย เนื่องจากการเก็บส่วยเป็นระบบของการหาประโยชน์ร่วมกันระหว่างรัฐกับมูลนายระดับต่าง ๆ คือตั้งแต่เสนาบดีในราชอาณาจักร กรม ขุนนาง ขุนหมื่น นายกอง นายหมวด และเจ้าหมู่โดยตรง พิจารณาได้จาก

1. การยกกำลังคนจำนวนหนึ่งให้เป็น "ส่วนยก" ในระบบการเก็บส่วย ส่วนใหญ่แล้วเก็บส่วยจากไพร่และทาส และปรากฏว่ามีการยกเว้นทาสไม่ต้องเสียส่วยในบางเมือง และบางกองขุนหมื่นผู้ควบคุมไพร่ได้รับยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย ส่วนทนาย และบุตรหมื่นส่วนใหญ่ได้รับยกเว้นเช่น

¹ ดู อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์, ม.ร.ว. ประกายทอง อิทธิลือ, พรรณี สรุงบุญมี แปล (กรุงเทพฯ: พิมพ์, 2521), หน้า 164-183.

เดียวกัน แต่บางแห่งต้องเสียช่วยด้วย แต่ในอัตราที่ต่ำกว่าไพร่และทาส นับว่าเป็นการให้อภิสิทธิ์ในลักษณะหนึ่ง เพราะเจ้ากรมมีอำนาจในการเสนอชื่อ และจำนวนขุนหมื่น, ทนาย, บุตรหมื่นในกรมของตนได้ พิจารณาบัญชีสักเลก และชำระเลกระบุดขุนหมื่น, บุตรหมื่น, และทนายจำนวนเดิม และจำนวนที่เพิ่มขึ้น¹ และเมื่อมีการชำระเลกครั้งใหญ่ โดยข้าหลวงกองสักซึ่งไปจากกรุงเทพฯ ในขณะที่มีการสักเลกเพิ่มขึ้นมากมาย เจ้าเมือง กรมการเมือง และนายกองปลัดกองขอตั้งขุนหมื่นเป็นจำนวนมากด้วย

ตั้ง เป็นขุนหมื่นแล้ว	}	ขุนหมื่นของเจ้าเมืองกรมการเมืองโคราช	51 คน
		ขุนหมื่นเมืองขึ้น (นครราชสีมา)	108 คน
		ขุนหมื่นของล่วยทอง	51 คน
		ขุนหมื่นของกองข้าง	28 คน
		ขุนหมื่นของข้าเจ้า	69 คน
		รวม	307 คน ²

นอกจากนี้นายกองอาจขอทาสจำนวนหนึ่งไว้ใช้ล้อยเป็นการส่วนตัว และเป็นส่วนยกไม่ต้องทำราชการ

"ขุนบำรุงไพร่สน ขอพระราชทานเลกทาสไว้สำหรับขึ้นล่องไปมา 4 คน ในจำนวนทาส 8 คน คงทำล่วยเพียง 4 คนเท่านั้น"³

บางครั้งส่วนกลางเรียกเก็บล่วยจากไพร่ไม่ครบจำนวนไพร่ จะผ่อนผันไพร่บางคนไว้โดยไม่ระบุเหตุผล สันนิษฐานว่าล่วยไว้เป็น "ส่วนยก" แก่เจ้าหมื่นนายกอง เพื่อเก็บเก็บยามผลประโยชน์เต็มที่ เช่นกรณีรัฐเรียกเก็บล่วยจากจำนวนไพร่ที่เป็นจำนวนถ้วน ๆ ไม่คิดเศษ ซึ่งเจ้าหมื่นนายกอง

¹ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 139 บัญชีเลขยงมิได้สักทังมือเจ้าเมืองกรมการเมือง.

² กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 141 เลกเมืองนครราชสีมาค้างสัก.

³ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 160 บัญชีเลกกองนอกของพระยาศรีสุรเทพผู้ถึงแก่กรรม ชำระให้เป็นเลกทำล่วยเงิน.

ก็ย่อมได้รับประโยชน์ในแง่ที่สามารถเรียกเก็บค่าเสียหายจากไฟร่ที่ยกเว้นนั้นเป็นของตนเอง

	จำนวน	ตาย	หนี	61	
"เมืองฝาง	มีตัว	ชรา,	พิการ	12	} 110
	ทนาย			2	
	ล้ม			43	
	ทนาย			16	
	เฉลย			6	
	ดาบ			40	
	ล้ม			2	
	ข้าพระ			1	

รวม 183 คน [ทั้งจำนวน และคงมีตัวไฟร่...ผู้เขียน] เกณฑ์ทำช่วยไม้ 64 คน ๆ ละ 2 ตัน ปีละ 128 ตัน ปีระกา เลกโกลาไปอยู่กับพระอุปัชฌายาท 12 คน คง 52 คน เจ้าคุณศรี-สหเทพสั่งให้เอาปีละ 100 ตัน"¹

เมื่อคิดค่าเสียหายจากไฟร่ที่คง 52 คนนั้นแล้ว ก็จะได้ช่วย 104 ตัน 2 คนที่ส่วนกลาง ละไว้นั้นสิ่งน่าจะเป็น "ส่วนยก" ให้เป็นประโยชน์แก่มูลนายโดยปริยาย ในกรณีเมืองสลับแลก็เช่นเดียวกัน รัฐเกณฑ์ให้ไฟร่ทำช่วยไม้ 150 คน ๆ ละ 2 ตัน ปีละ 300 ตัน แต่เจ้าพระยาศรี-สหเทพระบุในสารตราว่าเอาช่วยไฟร่จำนวนนี้เพียง 250 ตัน เท่านั้น"²

2. การเกณฑ์เฉลี่ยไฟร่ทำช่วยเป็นกรณีพิเศษ มูลนายหาผลประโยชน์จากการเกณฑ์ช่วย ตามอำนาจหน้าที่ของตนเอง และตามขั้นตอนของการส่งช่วยให้รัฐ เห็นได้จากการเปรียบเทียบ หมายรับสั่งที่อัครมหาเสนาบดีได้รับสนองพระบรมราชโองการกับสารตราที่อัครมหาเสนาบดีนั้นส่งไป ยังหัวเมืองที่ตนรับผิดชอบควบคุมดูแล ว่ามีจำนวนช่วยสักรหัสกัน พิจารณาจากกรณีการส่งเกณฑ์ไม้ เพื่อนำมาซ่อมแซมเรือพระที่นั่งประจำท่า และเรือพระที่นั่งพระราชทานที่ชำรุดในปี พ.ศ. 2388 พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกรมพระกลาโหม เกณฑ์ไฟร่ในหัวเมืองขึ้นกรมพระกลา-

¹ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 28 บัญชีเรื่องจำนวนเลขช่วยไม้ ขอนสัก.

² เรื่องเดียวกัน.

โหมตัดไม้ 200 ตัน และให้เสนาบดีกรมมหาดไทย เกณฑ์ไพร่ตัดไม้ในอัตรา 200 ตัน เช่นเดียวกัน ต่อมาเจ้าพระยาจักรีได้รับสนองพระบรมราชโองการมีสำราตราไปยังหัวเมือง เกณฑ์แบ่งเฉลี่ยไม้ตัดไม้ มาส่งยังราชธานี แต่จำนวนไม้ที่ส่งเกณฑ์ไปตามเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองสุพรรณบุรี เมืองสระบุรี เมืองอุทัยธานี เมืองนครนายก เมืองสทบุรี เมืองอินทร์ และเมืองพราชม รวมแล้วมีจำนวน 300 ตัน คือมากกว่าพระราชประสงค์ 100 ตัน¹ ส่วนที่เกิน มานี้ย่อมจะเป็นผลประโยชน์โดยตรงแก่ตัวเสนาบดี

ในทำนองเดียวกับที่เจ้าพระยาจักรีเรียกเก็บล่วยจากเมืองต่าง ๆ ในจำนวนเพิ่มขึ้น เจ้าเมืองจะมีคำสั่งเรียกเก็บจากนายกอง นายหมวด และเจ้าหมู่ เพื่อเก็บจากไพร่เป็นลำดับไป และเป็นไปได้อย่างแน่นอนว่าตามขั้นตอนต่าง ๆ นั้นจะมีการบวกล่วยเพิ่มจำนวนขึ้นอีก ส่วนที่ได้เกินกว่าคำสั่งนั้นย่อมเก็บไว้เป็นผลประโยชน์ของตนเอง

3. ในการส่งล่วยประจำปี เมื่อเมืองต่าง ๆ ส่งล่วยมายังอัครมหาเสนาบดีผู้ควบคุม หัวเมือง ก่อนจะนำส่งพระคลังนั้นน่าจะมีการชักส่วนล่วยไว้เป็นผลประโยชน์ด้วย ดังปรากฏหลักฐาน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าเป็นธรรมเนียมมาแต่เดิมที่สมุหพระกลาโหมจะแบ่งล่วยเงินแทนกระตานจาก หัวเมืองบักซ์ได้ไว้ 1 ใน 3 เพื่อใช้ล่วยในราชการของกรมพระกลาโหม ส่วนที่ชักไว้มียอมจะเป็น ผลประโยชน์ของตัวอัครมหาเสนาบดีนั้นโดยทางอ้อมด้วย² ธรรมเนียมชักส่วนล่วยนี้ไม่ทราบแน่ชัด ว่าเริ่มตั้งแต่สมัยใด

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 49 สำราตราเรื่องชำระเลขเมือง พิไชยและเมืองขึ้นซึ่งหลบหนีไปอยู่เมืองแพร่ และดู การเกณฑ์เฉลี่ยไม้เพื่อหารางปืนใหญ่ในสมัยรัชกาล ที่ 4 พ.ศ. 2394, กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 11 บันชี

² กจข., รัชกาลที่ 5 ค. 14/3 คสัง เรื่องเงินภาษีอากรที่เกี่ยวข้องกับกลาโหม (ก.ค. 105-20 พ.ย. 111)

การ เกณฑ์ เข้ากองทัพในยามสงคราม

เมื่อเกิดศึกสงครามกับอาณาจักรข้างเคียง หรือเมืองใดในราชอาณาจักรเป็นกบฏ ส่วนกลางมีกำลังกองทัพจากราชธานีออกไปเป็นทัพหลวง ทัพหน้า และทัพหลัง ในสมัยที่ยังไม่มีอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัย กำลังคนเป็นสิ่งสำคัญมากในการรบ ต้องเรียกระดมคนเข้ากองทัพเป็นการเร่งด่วน เป็นการเรียกเกณฑ์ไพร่ทั้งไพร่ทหาร และไพร่พลเรือน ทั้งไพร่สมและไพร่หลวง รวมทั้งมูลนายเช่น เจ้ากรม ปลัดกรม นายกอง ปลัดกอง และขุนหมื่นด้วย¹ และส่วนกลางจะส่งสารตราไปยังเมืองบางเมืองให้เตรียมเกณฑ์ไพร่พล และเสบียงอาหารมาสมทบกับกระบวนทัพตามหัวเมืองรายทางด้วย² จำนวนไพร่ที่เรียกเกณฑ์นั้นขึ้นกับขนาดของสงคราม ในคราวศึกอันมโหฬารยามยุทธ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยทำสงครามกับญวนยืดเยื้อถึง 14 ปี มีการเกณฑ์ไพร่จำนวนมาก และเกณฑ์เพิ่มเติมเสมอจากหัวเมืองลาวตะพานออก ซึ่งอยู่ไกลเพียงบริเวณการรบ³ เจ้าพระยาบดินทรเดชาผู้เป็นแม่ทัพใหญ่ได้รับมอบอำนาจให้ เรียกเกณฑ์ไพร่พลได้ตามความเหมาะสม⁴

¹ กหข., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 14 บัญชีคนในกองทัพ.

² กหข., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 36 บัญชีจำนวนพลกองทัพ.

³ กหข., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 99 จดหมายพระยาตรีสุหเทพ ฯลฯ

จ.ศ. 1205 เลขที่ 10 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงกรุงเก่า ฯลฯ และดู การระดมไพร่ไปเข้าทัพศึกเชียงตุง ใน กหข., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 27 ใบบอกพระยาสุวรรณโลกถึงมหาตไทย เรื่องได้เกณฑ์เลกคงเมืองและข้างสรรพด้วยเครื่องศัตราวุธ เลี้ยงอาหารฯ.

⁴ กหข., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 3 สำเนาคุณอักษรถึงเจ้านครจำปาศักดิ์ ตอบรับญวน 5 คน แลเรื่องราวราชการทัพญวน.

โดยทั่วไปแล้ว การเกณฑ์ไพร่ในหัวเมืองมักเรียกเกณฑ์ให้เตรียมพร้อมไว้ให้ทันส่งมอบกับกองทัพจากราชธานีที่เดินทางมาถึงเมืองนั้น¹ หรือเกณฑ์ให้ไปสมทบกับกองทัพใหญ่ที่เมืองใดเมืองหนึ่ง² เป็นการเกณฑ์ไพร่พร้อมเสบียงอาหารจากไพร่ด้วย เช่น ระบุว่าให้ไพร่เตรียมข้าวไปให้ได้คนละ 3 ถัง เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม รัฐมักไม่เข้มงวดกับปริมาณเสบียงอาหารจากไพร่นัก เพราะมีสารตราระบุว่าถ้าไพร่ไม่สามารถหาเสบียงตามปริมาณที่กำหนด ก็ให้เจ้าเมือง กรมการเมืองพยายามหาทดแทนด้วยวิธีต่าง ๆ เตรียมไว้เมื่อขาดเสบียงจึงนำออกมาแจกจ่ายให้ไพร่³ และในระหว่างการรบที่ยืดเยื้อ ถ้าเสบียงอาหารไม่พอ มักมีการเรียกเกณฑ์จากเมืองใกล้เคียงอีกเล่ม่อ⁴

ไพร่ในหัวเมืองประเภทที่ถูกเรียกเกณฑ์เข้ากองทัพก่อนพวกอื่น คือไพร่คองเมือง และไพร่ลุ่มเจ้าเมือง กรมการเมือง เช่นในคราวศึกเชียงตุง สมัยรัชกาลที่ 4 มีการเรียกเกณฑ์ไพร่คองเมืองจากเมืองต่าง ๆ เป็นจำนวนครึ่งหนึ่งของจำนวนทั้งหมดตั้งแต่ในคราวแรก⁵ ส่วนใหญ่มักยกวัน

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 34. คู่ถั่วอักษรถึงเจ้าเมืองหลวงพระบาง ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 28 บอกล้อมเมืองไชยนาทว่าได้เกณฑ์คนเพิ่มเติมเข้ากองทัพไปตีเชียงตุง.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 10 สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงกรุงเก่า สระบุรี อ่างทอง เรื่องเร่งกองทัพกับให้เกณฑ์ข้าวเสบียงให้ได้คนละ 3 ถัง.

⁴ กหข.; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 99 จดหมายเหตุพระยาคลังสหเทพฯ และ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 50 คัดบอกเจ้าพระยาอมราชบอกจำนวนเกณฑ์พล.

⁵ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 52 บัญชีเกณฑ์แบ่งแลกคองเมือง

การเกณฑ์เลกล่วย เลกกองนอก ข้าพระไว้ นอกจากคราวจำเป็นสิ่ง เรียกเกณฑ์บ้าง¹ และเจ้าเมือง
 กรรมการเมืองมักถูกเกณฑ์ไปด้วยพร้อม ๆ กับไพร่ แต่เดิมไพร่ล่ามารถจ้างคนไปทัพแทนตัวได้ และ
 อาจร่วมกับมูลนายทำทุจริตโดยเสียเงินให้มูลนาย เพื่อไม่ให้เรียกเกณฑ์ตน แต่ขุนหมื่นไม่ล่ามารถ
 จ้างคนไปทัพแทนตัวได้ เพราะเป็นผู้ได้รับเบี้ยหวัด อย่างไรก็ตาม ต่อมาได้ปรากฏหลักฐานว่าขุนหมื่น
 หลบเลี่ยงการเป็นทหารไปรบด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น จ้างคนไปทัพแทนตัวบ้าง หลบหนีอยู่ตามหัวเมืองบ้าง
 ติดตามมูลนายเข้ากรุงเทพฯแล้วไม่กลับออกไปบ้าง เป็นต้น แม้ทัพจะต้องติดตามทั้งไพร่และมูลนาย
 ที่หนีทัพมาเข้ากองทัพ และมากำโทษด้วย ดังปรากฏหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงเรื่องการลงโทษ
 ขุนหมื่นที่หลบเลี่ยงราชการทัพ เช่น ถอดออกจากตำแหน่งเป็นไพร่หลวง เป็นต้น²

มาตรการในการควบคุมกำลังคน การสักเลกและการชำระเลก

รัฐมีมาตรการในการควบคุมกำลังคนในราชอาณาจักร ซึ่งอาจพิจารณาได้จาก

1. การสักเลก
2. ค่าธรรมเนียมในการสัก
3. อายุการรับราชการของไพร่
4. วิธีการสักเลก

1. การสักเลก การจัดการปกครองในรูปของกรมกองนั้นเป็นการจัดการควบคุมกำลังคน
 ในชั้นรากฐาน หรือโครงสร้าง ตามระบบกรมกองมูลนายควบคุมไพร่ในระดับต่าง ๆ ทั้งขุนนางชั้นสูง

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 14 เกนเลข.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 54 สำนักราถึงเจ้าพระยาบดินทร
 เดชา เรื่องให้เลื่อนตำแหน่ง และเบี้ยหวัดข้าราชการ และดู การตรวจลอบชำระจำนวนมูลนายและ
 ไพร่หลังสงครามในบัญชีจ่ายเบี้ยหวัด เจ้าเมือง กรรมการเมือง ใน กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3
 จ.ศ. 1205 เลขที่ 142 บัญชีจ่ายเบี้ยหวัดเจ้าเมืองกรรมการ นายหมวด นายกองไปราชการทัพ
 เมืองนครพนม.

ขึ้นตำ ขุนหมื่น นายกอง นายหมวด เจ้าหมู่ แต่ก็ยังคงมีปัญหาเรื่องไพร่หนี ไพร่ไม่มีสังกัดอยู่เสมอทุก ๆ รัชกาลตั้งแต่สมัยอยุธยา วิธีการสักจึงถูกนำมาใช้¹ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมัยอยุธยามีการสักหรือไม่ พบแต่หลักฐานการสักครั้งแรกในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ระบุให้สักไพร่โดยใช้เหล็ก และหมึกเป็นตัวอักษรชื่อมุลนาย และชื่อเมืองที่ไพร่สังกัดไว้ที่ข้อมือไพร่ และกำหนดโทษรุนแรงถึงขั้นตายทั้งโคตรฐานลักปลอมไว้ด้วย²

การสักที่ข้อมือนี้อยู่ติดตัวไปจนตาย และเป็นเครื่องหมายแสดงว่าไพร่นั้นสังกัดกรมกองใด ถ้าหนีก็ติดตามกลับมาได้ เพราะมีหลักฐานติดตัว ลบไม่ออก การสักนั้นโดยปกติจะสักที่ข้อมือ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงพบไพร่หลวงล้อมวังมีรอยสักตั้งแต่รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 5 และทรงมีพระอรรถาธิบายว่า การสักเลขหมายหมู่ตามธรรมเนียมเดิมนั้น มีการสักกลับหลังมือเมื่อเปลี่ยนรัชกาล คือ ถ้ารัชกาลก่อนสักตรงแขนข้างท้องมือ รัชกาลต่อมาสักตรงแขนข้างหลังมือ รัชกาลต่อไปจึงกลับไปสักข้างท้องมืออีก³

พระอรรถาธิบายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในเรื่องการสักกลับหลังมือตามที่ทรงพบเห็นมาน่าจะถูกต้อง เพราะปรากฏว่ามีหลักฐานการสักกลับหลังมือไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ปีแรก โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหม่อมมุลนายสัก

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการไว้ว่า "การสักเลขท้องมือเก่าแต่เดิมครั้งกรุงเก่า เขาก็ไม่ได้สักหัวไป สักซึ่งแต่เลขรักษาองค์ล้อมวัง ซึ่งเป็นคนใกล้ชิดพระเจ้าแผ่นดิน มาครั้งหลังแผ่นดินตก ผู้คนเบาบาง จึงได้ให้เกลี้ยกล่อมผู้คนสักหมายหมู่ตลอดมาจนทุกวันนี้" ดู กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 หมวดที่ 13 มัดที่ 153 เลขที่ 12 พระราชดำรัสจัดการบ้านเมือง เลิกทาส และเรื่องเลิกบ่อนเบี้ย.

² กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง. พระราชกำหนดเก่า 34 จ.ศ. 1136 (พ.ศ. 2317), หน้า 95-96.

³ หอสมุดแห่งชาติ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, 2 (พระนคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 387

กลับหลังมือโพธิ์ของตน¹ และเมื่อมีการชำระโพธิ์ในหัวเมืองตะวันออก ลาว เขมร ก็มีรายงานการ
ลักกลับหลังมือโพธิ์ด้วย²

คำว่า "เลข" หรือ "เลข" นั้น มีความหมายว่า ตัวอักษรอยู่แล้วซึ่งอาจจะเป็น
ตัวอักษรย่อก็ได้ เพราะถ้าสักชื่อเต็มของนาย หรือเมืองคงจะยาวเต็มข้อมือไปหมด ปรากฏว่าใน
สมัยรัชกาลที่ 5 ใช้ตัวอักษรย่อ และตัวเลขเหมือนกับเลขประจำตัว เรียกว่า "นำเบอร์" ดังเช่น
นายร้อย สักทองมือและหลังมือ เป็นโพธิ์หลวงรักษาพระองค์ป็นทองปราชยา ขิดาชื่อนายบุญ
สักตันแชนชวาเป็นตัวอักษรว่า พ } และมีตัวเลข 98³ ซึ่งน่าจะหมายความว่า ตัว พ คือรักษา
พระองค์ ข คือ รักษาพระองค์ชวา หรือป็นทองปราชยา และ 98 คือเลขประจำตัวของนาย
ร้อยที่สังกัดกองนั้น ในที่นี้ไม่มีตัวย่อของชื่อมุลนาย เพราะเป็นโพธิ์หลวง และบางรายมีรอยสักเป็น
ตราแผ่นดินประจำรัชกาลอยู่ข้างท้ายอักษรด้วย⁴

วิธีการสักสักขณะนี้ใช้ต่อมาจนถึงการสักทหารในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สักเป็นรูปตราสัก
ที่ต้นแขน⁵

ส่วนโพธิ์เล่มนั้น สันนิษฐานว่าคงจะสักทองมือมีชื่อมุลนายกำกับด้วย ดังเห็นได้จาก
ประกาศว่าด้วยหม้อข้าหลวงเดิม กล่าวถึงเลขข้าหลวงเดิมที่สักทองมือพระนามเดิมสมเด็จพระเจ้า -

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404 เล่ม 2 (พระนคร: คุรุสภา, 2505),
หน้า 332.

² กข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1230 เลขที่ 144. ร่างตราตอบผู้รักษาเมือง
อุษันร์เรื่องให้พวกช่วยเหลือขึ้นตามตัวเลข.

³ กข., รัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 7, หน้า 424-429.

⁴ กข., รัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 7 หน้า 181

⁵ กข., รัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 31, หน้า 178, 213.

น้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ¹ และเลขลักพระนามรัชกาลที่ 3² ส่วนเลขส้มของเจ้านาย หรือขุนนางคนอื่น ๆ ก็คงสักชื่อมุลนายในลักษณะเดียวกัน ข้อที่แตกต่างก็คือ เลขลักพระนามพระมหากษัตริย์เป็นเลขส้มที่ได้รับการควบคุมดูแลเป็นพิเศษต่างจากเลขส้มอื่น ๆ เช่น การชำระเลขลักพระนามกระทำต่างหากจากเลขหัว ๆ ไป คือ พระมหากษัตริย์จะตั้งข้าหลวงเดิม อันมีพระยา, พระ, หลวง, ขุน และมหาดเล็กผู้ใกล้ชิดเบื้องยุคลบาท จำนวนหนึ่งเป็นผู้สืบเลาะหาตัวคนที่โจทก์หม้อข้าหลวงเดิมนั้นเอาคืนมาคงหม้อเดิม³

2. ค่าธรรมเนียมในการสัก ในการชำระทะเบียนไพร่ครั้งใหญ่ในแต่ละรัชกาล โดยข้าหลวงกองสักจากกรุงเทพฯไปตั้งกองสักในหัวเมืองก็ดี การสัก และชำระเลขในกรุงเทพฯก็ดี มุลนายต้องเสียเงินให้กับเจ้าพนักงานผู้รับหางว่าวทะเบียนบัญชีไพร่ในกองของตนด้วย เรียกว่าเป็นค่าธรรมเนียมในการสัก ตามจำนวนหางว่าว คือ ในกรุงเทพฯมุลนายต้องยื่นหางว่าวให้แก่เจ้าพนักงานกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม กรมพระสุรัสวดี มหาดเล็ก พระคลังสินค้า พระบรมมหาราชวัง รวม 6 หาง ๆ ละ 1 สลึง เป็นเงิน 6 สลึง ส่วนในหัวเมืองนั้น ต้องยื่นหางว่าว 8 หาง⁴ แต่เสียหางละ 1 เฟื้องเท่านั้น รวมแล้วเสียค่าธรรมเนียม 1 บาท น้อยกว่าในกรุงเทพฯ เพราะ

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1, หน้า 190-193.

² กพย., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1215 เลขที่ 63 ร่างตราขึ้นถึงเจ้าเมืองกรมการธำรง ลูกหนีนายมีพี่เลี้ยงข้าในพระองค์เจ้า.

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1, หน้า 190-193.

⁴ 8 หาง ให้แก่ แม่กองใหญ่, แม่กองสัก, มหาดไทย, กลาโหม, มหาดเล็ก, พระคลัง, กรมการ และช่างสักช่างเขียน

ระบุไว้ในสารตราว่าไพร่ในหัวเมืองชดล้นยากจนกว่าไพร่ในกรุงเทพฯ¹

เจ้าพระยามหินธศักดิ์รัราช เจ้ากรมพระสุรัสวดีได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงธรรมเนียมแต่เดิมมาว่า ไพร่อาจเสียเงินแทนการถูกสักก็ได้ เพื่อขอรับหนังสือรับรองว่าขึ้นทะเบียนแล้ว เรียกว่า ตราภูมิคุ้มสัก ก็จะรอดพ้นจากการถูกสัก² แต่อย่างไรก็ตาม คงมีไพร่จำนวนน้อยที่มีเงินซื้อตราภูมิคุ้มสัก และไม่พบหลักฐานว่ามีการขอรับตราภูมิคุ้มสักนี้ของไพร่เลย

3. อายุการรับราชการของไพร่ การสักไพร่นั้นมีปัญหาว่า สักเมื่อไร ใช้อายุเป็นเกณฑ์ว่าไพร่สมควรจะต้องสักใช้ราชการหรืออย่างไร สมเด็จพระยาตราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่าไพร่ต้องทำราชการ เสียเงินแทนแรง และเป็นทหารตั้งแต่อายุ 18 ปี จนถึง 60 ปี³ แต่กฎหมายที่ออกประกาศใช้ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีข้อขัดแย้งในเรื่องการสักไพร่ใช้ราชการดังนี้

"แต่กาลก่อนกำหนดเอาหลักฐานของบุคคลเป็นที่ตั้งคืออายุสูง 2 คอกับนับว่าฉกรรจ์ บอกลบอยู่รับราชการ คนที่จะปลดชราออกเป็นคนฉกรรจ์อายุ 70 ปี เป็นกำหนดนั้น ..สาบทุกแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทุกสิ่งทรงแก้ไขธรรมเนียมเก่าเสีย ว่า ถ้าผู้ใดอายุ 18 ปี ก็ให้เจ้าหมื่นยกผู้นั้นขึ้นเป็นฉกรรจ์ และถ้าผู้ใดมีอายุ 60 ปี ก็ให้ปลดจากคนฉกรรจ์เป็นคนชรา พ้นจากราชการ

¹ กจข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเย็บเล่มกรมพระกลาโหม เล่ม 20 จ.ศ. 1222 ว่าด้วยตั้งแม่กองข้าหลวงกองสัก เลกหัวเมืองฝ่ายใต้, หน้า 167-173.

ร.ต.ท. เสถียร ลายสักขนิ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5, หน้า 136-137.

กจข., รัชกาลที่ 5 กต. เล่ม 3 พ.ศ. 2413, หน้า 137.

² กจข., รัชกาลที่ 5 เอกสารเย็บเล่มสมุติพิเศษ เล่ม 7 เจ้าพระยามหินธศักดิ์รัราช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1246, หน้า 50-57.

³ สมเด็จพระยาตราชานุภาพ, ตำนานการเกณฑ์ทหาร (พระนคร : รุ่งเรืองธรรม, 2499), หน้า 47.

ทั้งปวง"¹

จากประกาศฉบับนี้ ย่อมหมายความว่า การกำหนดอายุไพร่รับราชการเริ่มสักเมื่ออายุ 18 ปี ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก่อนหน้านั้นใช้ความสูงเป็นเครื่องกำหนด จากการพิจารณาหลักฐานการสักลูกหมู่ในสมัยก่อนรัชกาลที่ 5 ที่คงเหลืออยู่จนปัจจุบัน ไม่ปรากฏว่าไพร่อายุเท่าไรสิ่งจะถูกสัก มีปรากฏเพียงว่าสัก ไพร่ ล้มศึก² และ ไพร่ฉกรรจ์³ เท่านั้น สันนิษฐานว่า "ล้มศึก" และ "ฉกรรจ์" ในที่นี้ น่าจะคำนึงถึงรูปร่างของไพร่มากกว่าอายุ เพราะคนในสมัยโบราณมักจะจำอายุของตนไม่ได้แม่นยำนัก และคำว่า "ชายฉกรรจ์" มักใช้เรียกคนโดยดูที่รูปร่างมากกว่า ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 สิ่งน่าจะใช้ความสูงของชายเป็นเครื่องกำหนดว่าสมควรจะถูกสักใช้ราชการหรือยัง

ส่วนปัญหาที่ว่า ไพร่ทำราชการจนอายุเท่าไรสิ่งจะปลดชรา ในหมายประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์และปลดชรา ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ตั้งกล่าวระบุว่า มีธรรมเนียมมาแต่เดิม (ก่อน พ.ศ. 2442) ว่าไพร่จะปลดชราเมื่ออายุ 70 ปี แต่จากการพิจารณาหลักฐานในสมัยต้นรัตนโกสินทร์พบว่าไม่มีธรรมเนียม หรือกฎหมายประกาศปลดชราเมื่ออายุ 70 ปี ดังเห็นได้จากการทำงานของไพร่ชราในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2390 คือ นายดวง เป็นเลกล่วยเร็วกองหลวงพล เมืองฉะเชิงเทรา ขอหักบัญชีเป็นเลกลชราซึ่งมีการสืบสวนดูว่าสมควรปลดชราหรือไม่

"เร็วก็เป็นล่วยของหลวง ฉกให้ขาดเดจไปมีโต เลกกองหลวงพลคัก ^{เก่า}ใหม่] มีจำนวนอยู่มาก
ในพระวิเสทฤาไขกรมการหาตัวหลวงพลนัยกองมาวากลาวผอนปรนผลเร็วล่วย ส่วนตัวนายดวง
โยมพระดรอินทามลิตี ต้องเสียอยู่ปีละเทาโดย เลกคนใดวางเปลอวย ควรแบ่งปานไหเลก

¹ ประชุมกฎหมายประจำศก พ.ศ. 2436-2453, หน้า 119. หมายประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นฉกรรจ์ และปลดชรา ร.ศ. 118 มักใช้คำว่า "ฉกรร" แทนคำว่า "ไพร่".

² หรือ "เลกลูกหมู่ล้มศึก" ดู กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 113.

³ ดู กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 91 บัญชีจำนวนเลกเมืองหนองหาร (พระพิเรนทรเทพชำระ).

คนใดเกษียณอายุดวงจตอง เสียหายบาง เลขนอยก็ตาม ลู่แต่ใหวากลา วกับหลวงพลสดแจงผอน
ปรนไหดามควร"¹

กรณีมาตวงนี้ แม้ว่าจะอายุ 70 ปีแล้ว ก็ยังขออนุญาตปลดชรา เป็นกรณีพิเศษ
จากการพิจารณาหลักฐานสมัยรัชกาลที่ 3 และประกาศสมัยรัชกาลที่ 5 การกำหนดอายุปลดชรา
ดังกล่าวมีข้อสันนิษฐาน 5 ประการ ดังนี้

1. ในสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2390 หรือก่อนหน้านั้น ไพร่อายุมากกว่า 70 ปี
ยังคงทำราชการอยู่
2. การปลดชราพิจารณาจากสังขารโดยเฉพาะตัวของไพร่ ไม่ได้พิจารณาอายุ
เช่นเดียวกับการปลดทหาร รัฐจะกำชับเสมอให้ขุนนายพิจารณาว่าพิจารณาจริงหรือไม่ ถ้าจริงสิ่งจะหัก
ออกจากการรับราชการ²
3. ถ้า "ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นจกรรจแลปลดชรา ร.ศ. 118" ที่ระบุ
ว่า มีธรรมเนียมการปลดชราเมื่ออายุ 70 ปี เป็นความจริง ก็แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงหลังจาก
สมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2390 ให้ไพร่อายุ 70 ปีปลดชราได้ แต่จะเป็นธรรมเนียมเมื่อปีใดแน่
ไม่มีหลักฐาน เป็นเรื่องที่น่าจะพิจารณาต่อไป
4. อาจเป็นไปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงนี้ค่อย ๆ เกิดขึ้นในลักษณะของการอะลุ่ม-
อล่วยแก่ไพร่ ให้ไพร่มีระยะเวลาทำงานน้อยลง ความเข้มงวดในการใช้ไพร่สูงอายุน้อยลง
โดยไม่มีกฎหมายระบุเป็นลายลักษณ์อักษรว่า ไพร่สังกัดทำงานจนอายุถึง 70 ปี จึงจะปลดชราได้
จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 (พ.ศ. 2398) เกี่ยวกับการหลบหนีของไพร่ไม่ต้องทำราชการ
โดยวิธีบวช และการแก้ไขของรัฐโดยการตรวจสอบอายุของพระสงฆ์ แสดงให้เห็นความเป็นไปได้ของ
สันมุติฐานดังกล่าว

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 111 เรื่องขอให้ลดเร่วล่าว
นายดวง โยมพระครูอินทโมเพระชระภาพ.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1186 เลขที่ 1 บัญชีสังกัดชรา พิการ
เมืองนครราชสีมา.

"ราษฎรอายุ 13, 14 ปี บวชเป็นเณร จนถึงอายุ 21-24 ปี ก็ควรอุปสมบทเป็นพระ... ถ้าอายุ 25 ปี ไปจน 70 ปี ยังบวชเป็นเณร, เณร อยู่ในพระอารามก็ไม่ควร ให้เจ้าเมือง กรมการสืบเอาตัวมาไต่ถามให้รู้ว่าเป็นเลกอยู่กรมใด ถ้าเป็นเลกไพร่หลวง แลเลกเจ้าต่างกรม ยังไม่ได้ตั้งกรม เลกราชการ ก็จะโปรดเกล้าให้กรมพระสลัดสักไว้เป็นเลกไพร่หลวงให้สิ้น ถ้าเป็นเลกหัวเมือง ก็จะทำให้สักไว้เป็นเลกหัวเมืองตามเดิม... แต่เถนอายุ 70 ปี นั้นครั้งจะให้สักเป็นเลกไพร่หลวงเล่า ก็เห็นว่าเป็นคนแก่ชรา จะใช้ราชการก็ไม่ใคร่จะได้ ให้ผู้สำเร็จราชการเรียกนายประกันไว้ให้มั่นคง เอาตัวไว้ให้แก่วางวัดวาอารามต่อไป"¹

จากหลักฐานดังกล่าวข้างต้น อาจตั้งข้อสังเกตสรุปได้ว่า แต่เดิมมาก่อน พ.ศ. 2442 ไม่เคยมีการกำหนดอายุสิ้นสุดการรับราชการของไพร่เป็นลายลักษณ์อักษร การปลดชราพิจารณาจากสังขารของไพร่ และค่อย ๆ มีแนวโน้มว่า อายุควรเป็นเครื่องกำหนดได้ และตระหนักว่าคนอายุ 70 ปี ใช้ราชการไม่ใคร่จะได้แล้ว แต่ก็ยังคงใช้ทำงานเบา ๆ ต่อไปอีก อายุจึงไม่ใช่เครื่องกำหนดที่แน่นอนตายตัวในการปลดชรา

5. ตั้งแต่ พ.ศ. 2442 ไพร่ปลดชราเมื่ออายุ 60 ปี

ทะเบียนทางว่าวที่เจ้าหมื่นเจ้าสังกัฒมีไว้ประจำกรม และส่งไปเก็บรักษาไว้ที่หอพระสลัดเพื่อเป็นบัญชีกลางรวบรวมคนหัวประเทศ เพื่อความเป็นระเบียบและความสะดวกในการรู้จำนวนคน การเรียกใช้ไพร่ให้เป็นประโยชน์ทั้งในแง่การเกณฑ์แรงงาน และการส่งส่วยตามปกติ และยังเป็นรหัสสำคัญในการส่งคราม ด้วยเหตุนี้ การสักจึงเป็นวิธีสำคัญที่จะควบคุมไพร่ไว้เป็นหมวดหมู่ และเรียกใช้ได้ทั้งการ ไพร่ที่ไม่ได้สักเป็นไพร่ลอยตัว ไม่ได้ทำประโยชน์ให้แก่แผ่นดิน ดังนั้นรัฐจึงมีมาตรการในการสักไพร่ เพื่อไม่ให้ไพร่เป็นคนข้อมือยาว ถ้าสับได้ไพร่ข้อมือยาวจะถูกสักเป็นไพร่หลวง และถ้าสับได้ว่าเป็นไพร่สังกัดมูลนายคนใดแล้ว ไม่ได้สัก จะลงโทษมูลนายด้วย

¹ กษ., จดหมายเหอรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 22 ร่างสารตราถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองต่าง ๆ.

เพราะเป็นการปิดบัง เลกไว้เป็นส่วนตัว¹

โดยทั่วไปแล้ว ไพร่ต้องสังกัดมูลนายตามพ่อแม่ของตน² มีกฎหมายแบ่งลูกที่เกิดมาว่าต้องขึ้นสังกัดในกรมของพ่อหรือของแม่³ แต่อย่างไรก็ตาม ตามหลักฐานปรากฏบ่อยครั้งว่า ไพร่หนีจากกรมกองไปอยู่ใต้สังกัดมูลนายอื่น ๆ ก็รับไว้ ทั้ง ๆ ที่เป็นไพร่ "สังกัดแล้ว" การร้องเรียนเรื่องเบียดบังไพร่ และการติดตามไพร่กลับคืนกรมของตนนั้นปรากฏอยู่เสมอ

4. วิธีการสักเลก มาตรการของรัฐที่จะควบคุมกำลังคนด้วยวิธีการสักเลกมี 2 วิธีคือ

ก. การสักเลกตามปกติ มูลนายได้แก่เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหนายกแต่ละกรมเป็นผู้ดำเนินการเมื่อมีเลกเพิ่มมากขึ้น เพราะได้มาจากการเกลี้ยกล่อม หรือมีลูกหมู่เกิดขึ้นใหม่ และมีอายุสมควรแก่การสักทำราชการ

ข. การสักเลกครั้งใหญ่ หรือการชำระเลก ส่วนกลางเป็นผู้ดำเนินการส่งแม่กองหรือขุนนางไปชำระ

ก. การสักเลกตามปกติ เจ้าหมู่จะนำไพร่วัยฉกรรจ์ ขนาดความสูงตั้งกล่าวมาสัก ย่นทะเปียนและหางว่าวแก่สมุหนายก, สมุหพระกลาโหม, เจ้ากรมพระสุรัสวดี และมหาดเล็ก ระบุให้บัญชีหางว่าวว่าจะสักไพร่ล้ม หรือไพร่หลวง หรือทาส ชื่ออะไร ตั้งตัวอย่างบัญชีสักเลกของสมุหนายกขึ้นกรมมหาดไทยในสมัยรัชกาลที่ 3

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.: 2394-2400) เล่ม 1 (พระนคร: คุรุสภา, 2503), หน้า 136-140 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ อนุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, รัชกาลที่ 2, หน้า 387.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1160 เลขที่ 2 บัญชีรายชื่อโยชน ฯลฯ.

³ กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง พระอัยการบ้านแผนก, หน้า 179-189.

...วัน 2 ๓ 4 คำ ปีมเส็ง สัปตค พชฯ ขุนราชอาณา สมุหบาญชี ท้าหาจว่าวสักเลขมาขึ้น
12 แต่ทำนมหาดไทย

กลาโหม
กรมพระคลัง
มหาดเล็ก

นายกองสักหาจหนึ่ง เป็นคน

นายเอี่ยมหาเมียมไม่อยู่บ้านบางระมาต	1
นายขุนเนนอำแดงเดชอยู่บ้าน	1
คงคอรเมืองสรร	1
อ้ายกสันค่าตัว 5 ¹ หาเมียมได้	1
ทาช อ้ายเพงค่าตัว 18 ¹ หาเมียมได้	1

ถ้าข้าพเจ้านำเอา เลกลูกหมู่ไพร่หลวง เมืองห้ามมาสักให้ปรับไหมมีโทษแก่ข้าพเจ้าจงหนัก ... 1

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว แต่ละกองกรมจะทำบัญชีเลขสักขึ้นใหม่เป็นปี ๆ ไป²

เพราะแต่ละปีย่อมต้องมีเลขสักเพิ่มขึ้น และจำหน้ายหักบัญชีเป็นจำนวนที่ลดลงด้วย ส่วนในหัวเมือง
บัญชีส่งล้วยรายปีของแต่ละกรมแต่ละกองย่อมระบุจำนวนเลข และการจำหน้ายเลขไว้ด้วย ดังได้
กล่าวแล้วในตอนต้น³ ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการชำระเลขในกรมกองของตนไปด้วยในขณะเดียวกัน
บางครั้งไพร่สักขึ้นใหม่ในหัวเมืองต้องส่งมาสักที่กรุงเทพฯ โดยมากกรมการเมือง และสมุหบาญชี
กรมเป็นผู้ควบคุมมา เมื่อส่วนกลางสักแล้ว เสนาบดีต้นสังกัดจะมีสำตรากำกับไพร่สักใหม่ส่งกลับไป
สังกัดกรมกองในเมืองเดิม พร้อมทั้งกำชับกำชาว่าให้พวกบัญชีไพร่นั้นขึ้นใหม่ และทำราชการต่อไป

ศูนย์วิทยุวิทยากร

¹ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 286 บัญชีสักเลข.

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 16 บัญชีเลขเจ้าต่างกรม
พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า สักราชปี.

³ ดู กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 145 ขุนสิทธิวัชร เมืองสุโขทัย
และ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 132 หาจว่าวหมื่นพิทักษ์เมืองพิไชยขึ้นจำนวน
หาจว่าวจำนวนเลขจำหน้าย

การส่งไพร่ลูกหมู่มาสังกัดที่กรุงเทพฯ นับว่าเป็นความไม่สะดวกอย่างหนึ่งในระบบการควบคุมกำลังคน เพราะบางเมืองอยู่ห่างไกลจากราชธานี ไม่สะดวกในการเดินทางไปและกลับเพียงเพื่อสักเลกไม่กี่คนในครั้งหนึ่ง ๆ แต่วิธีการนี้จะไม่ใช้วิธีการที่เข้มงวดนัก เพราะปรากฏหลักฐานว่า มีกรณียกเว้นที่รัฐอนุญาตให้สลัดเมืองนั้น ๆ สักเลกลูกหมู่ขึ้นใหม่ได้เอง เพียงแต่รายงานเป็นบัญชีทางว่าวส่งมายังกรุงเทพฯ¹

มีหลักฐานว่ารัฐไม่เข้มงวดในการส่งบัญชีมากรุงเทพฯ หรือส่งลูกหมู่ลงมาสังกัดที่กรุงเทพฯ ความไม่เข้มงวดนี้ทำให้เกิดกรณีที่ว่า มุสนายไม่รายงานบัญชีทางว่าวมายังราชธานีติดต่อกันหลายปี จนรัฐต้องใช้วิธีส่งข้าหลวงจากส่วนกลางไปชำระไพร่ในหัวเมือง และข้าหลวงที่ส่วนกลางส่งไปนี้จะไปทำงานร่วมกับสลัดของเมืองนั้น ๆ และส่งบัญชีของกรมกองต่าง ๆ แล้วส่งรายงานมากรุงเทพฯ โดยผ่านทางเจ้าเมือง กรมการเมืองนั้น ๆ²

ลักษณะของบัญชีสักเลกมีดังนี้

1. ชื่อเมือง
2. ชื่อนายกอง
3. ไพร่ อายุ ชื่อเมีย หรือ "หาเมียมิได้" ตำบลบ้านที่อยู่ ทำล่วยอะไร

จำนวนเท่าไร

4. จำนวนไพร่สักขึ้นใหม่ และจำนวนล่วยที่บวกเพิ่มขึ้น

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 190 สำนักราตอบเรื่องได้รับบอกให้ขุนเจริญคุมเอาป่านล่วยเมืองเพชรบุรีมาส่ง และ

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 5 ใบบอกพระยาสาระบุรีเรื่องส่งบัญชีเลกชื่อปลัด ตาย และชรา กับคงอยู่ กับเรื่องผู้ร้ายสักข้าง .

² นำสังเกตว่าส่วนกลางจะมีหนังสือไปเตือนมุสนายนั้นว่ามีความบกพร่องต่อหน้าที่ แต่ก็ไม่ได้ลงโทษแต่อย่างใด, กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 47 บัญชีจำนวนเลกเมืองเพชรบุรี และเมืองขึ้นเมืองเพชรบุรี.

แล้วเสนาบดีจะมีตรากำกับไปทบทวนจำนวน และกำหนดให้เลขซึ่งบอกด้วยขึ้นใหม่ทำล้วยตั้งแต่ปีไหนเป็นต้นไป

จะเห็นได้ว่ารัฐพยายามจัดระบบการควบคุมกำลังคนไว้ให้เป็นระเบียบ เพราะสารตราจะระบุว่า ทะเบียนบัญชีเลขของลุ่มหาบัญชีในกองในหัวเมืองจะต้องตรงกับทะเบียนบัญชีหาว่าที่พระสัสดีในราชธานีด้วย¹ แต่อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติแล้ว มีข้องโหวหลายอย่างทั้งจากความไม่สะดวกในการติดต่อ และการเดินทางในสมัยนั้น รวมทั้งนโยบายของรัฐที่มักจะอะลุ่มอล่วยแก่เจ้ากรม และมูลนายทั้งหลาย ทำให้ระเบียบที่วางไว้เป็นไปได้แต่เฉพาะทางทฤษฎีเท่านั้น

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว หน้าที่การชำระไพร่เป็นหน้าที่ของมูลนาย เจ้ากรม และลุ่มบัญชีของแต่ละกรมโดยตรง แต่บางกรณีส่วนกลางจะเข้าไปดำเนินการเอง ดังนี้คือ

1. นายถึงแก่กรรม เมื่อนายถึงแก่กรรม ถ้าเป็นไพร่หลวงจะคงสังกัดเดิม นายคนใหม่ คือ ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสืบแทน² ส่วนไพร่ลุ่มต้องถูกสักเป็นไพร่หลวงแจกจ่ายไปตามกรมกองต่าง ๆ³ ไพร่ซึ่งมักถือโอกาสเมื่อมูลนายเจ้าสังกัดถึงแก่กรรมหนีกระจัดกระจายไป เพื่อไปพึ่งพามูลนายที่ตนคิดว่ามีอิทธิพลมาก และจะคุ้มครองตนให้ได้รับอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ก่อนที่จะถูกสักเป็นไพร่หลวง ยิ่งกว่านั้น ถ้านายกองเจ้าหมู่ผู้ควบคุมไพร่ในหัวเมืองถึงแก่กรรมลง ไพร่ที่หนี

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 162 สารตราถึงเมืองสระบุรี ฉะเชิงเทรา เรื่องให้บอกบัญชีเลขสักใหม่ในกองทำล้วยเร็ว.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1211 เลขที่ 144 ใบบอกเมืองนครราชสีมา มอบทางว่าวจำนวนเลขพระยาพรหมรักดียกกระบัตร เคนให้พระพรหมรักดีคนใหม่ควบคุมขุนหมื่นตัว เลกต่อไป และมีเรื่องต่าง ๆ อีกหลายเรื่อง.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196 เลขที่ 61 บัญชีจำนวนเลขพระพิเรธสาร - เทพ จมื่นพิภย์รักษาผู้ตาย.

กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 6 ร่างสารตรา

กขข., รัชกาลที่ 4 เอกสารเก็บเล่มกรมพระกลาโหม, หน้า 232-233.

ไปยอมยากต่อการติดตาม เพราะมูลนายเจ้าสังกัดในราชธานีไม่รู้จักตัวไพร่ รัฐจึงต้องรับป้องกัน การสูญเสียไพร่เมื่อมูลนายตาย คือรับไปชำระไพร่ และจัดสรรมอบหมายให้มูลนายคนใหม่ควบคุม รวมทั้งติดตามไพร่หนีด้วย ปรากฏว่าในหัวเมืองเกิดกรณี "นายตายไพร่สูญเสีย" บ่อยครั้ง ดังเช่น เมื่อมีการชำระบัญชีโลกเมืองสุพรรณบุรีที่สักแล้ว และยังไม่ได้สัก ระบุว่าผีเลิกสูญเสียเมื่อนายถึง แก่กรรมลงจำนวนรวม 59 คน¹

เจ้านายที่มีไพร่ล้มจำนวนมากสิ้นพระชนม์ลง ไพร่มีกษัตริย์กระจัดกระจายจนรัฐต้องออกประกาศให้มูลนายทั้งหลายที่รับตัวไพร่หนีนั้นไว้รับนำไพร่มาคืน อย่าปิดบังอำพรางไว้²

2. เมื่อเกิดมิตความเกี่ยวกับเรื่องไพร่ เช่นไพร่ค้ำง เกี่ยวพันกันระหว่าง กอง ไพร่ของกองหนึ่งไปสักอยู่อีกกองหนึ่ง ในหัวเมืองเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่ต้องช่วยดูแลตัดสิน เมื่อตัดสินไม่ได้ต้องมีใบบอกเข้าไปยังเสนาบดี ๆ จะกราบบังคมทูลเพื่อขอให้ส่งอำมาตย์ออกมาช่วยตัดสิน การชำระคดีความยอมต่อชำระบัญชีไพร่ในกองนั้นไปด้วยในขณะเดียวกัน³ เพื่อให้ทราบจำนวนไพร่คงอยู่ จำหน่าย ตาย หนี ชรา พิการ ฯลฯ นับว่าเป็นประโยชน์มากในแง่การควบคุมไพร่ โดยเฉพาะในหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลราชธานี อย่างไรก็ตาม คดีความเกี่ยวกับไพร่มีกษัตริย์ค้ำงและยึดเยื้อหลายปีอยู่เสมอ ๆ

¹ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 48 บัญชีเลิกเมืองสุพรรณบุรีที่สักแล้ว และยังไม่ได้สัก.

และดู กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 2 สำรวลบัญชีไพร่ใหม่เมื่อนายตาย.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4 ประกาศชำระเลิกในสมเด็จพระนางนารายณ์เทวี สมเด็จพระเทพศิรินทร, หน้า 243.

³ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 117 สำรวลราชถึงพระยาสุโขทัย เรื่องให้พนักงานพรักทำล่าวไม่xorสัก.

ส่วนทาลันน์ เมื่อนายถึงแก่กรรม ทาลันน์ที่มีค่าตัวจะแบ่งปันกันไปตามมรดกให้แก่ญาติของนายเงินเดิม เพราะถือว่าทาลันน์เป็นส่วนหนึ่งของเจ้าหนี้เงินนั้น¹

การสัก เลกถูกหมั้นใหม่เป็นหน้าที่โดยตรงของมุสนาย แสดงให้เห็นหน้าที่ความรับผิดชอบในการควบคุมกำสั้งคนในสังกัดของตน แต่มุสนายได้ละเลยหน้าที่นี้อยู่เสมอ ทำให้มีไพร่แขนงขาวที่ "ล้มสัก" จำนวนมาก อันเป็นสาเหตุสำคัญที่รัฐจะต้องดำเนินการชำระไพร่ครั้งใหญ่ โดยส่วนกลางเข้าไปสัดการสักไพร่แขนงขาวนั้นพร้อม ๆ กันในคราวเดียวกันเป็นจำนวนมาก เพราะมุสนายแต่ละกรมกองละเลยไม่ได้ทักขอยสักไพร่เมื่อถึงเวลาอันสมควรที่จะสัก ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า การสักไพร่ครั้งใหญ่เท่ากับเป็นการชำระไพร่ครั้งใหญ่ด้วย

อย่างไรก็ตาม การชำระไพร่ครั้งใหญ่โดยมุสนายของกรมเป็นผู้ทำเองอย่างค่อนข่างมีระเบียบสม่ำเสมอมีหลักฐานปรากฏให้เห็นได้จาก ไพร่กรมล้อมพระราชวัง มีการชำระบัญชีไพร่ทุก ๆ 7 ปี ดังนี้

ในสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2350

รัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2356

พ.ศ. 2364

รัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2372²

พ.ศ. 2379

พ.ศ. 2386 เป็นต้น³

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4, หน้า 250-251.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 16 บัญชีเลิกไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง.

³ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 146 บัญชีไพร่หลวงกรมล้อมพระราชวัง.

จากการอ่านหลักฐานในสมัยเดียวกัน ไม่ปรากฏว่ามีการชำระบัญชีไพร่กรมอื่น ๆ ในราชอาณาจักรเช่นเดียวกับการชำระเลกอย่างเป็นระเบียบสม่ำเสมอทุก 7 ปี ของกรมล้อมพระราชวัง อาจเป็นเพราะว่า เป็นกรมในราชอาณาจักรที่มีความสำคัญในแง่ของความใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ และเป็นกรมใหญ่ มีไพร่จำนวนมาก และเกณฑ์ไพร่จากกรมนี้ไปทำงานโยธา และจ่ายเดือนอยู่เลมอ จึงต้องมีการควบคุมอย่างรัดกุมต่างจากกรมอื่น ๆ ในราชอาณาจักรก็อาจเป็นได้

ถึงแม้ว่าจะมีธรรมเนียมสีกไพร่ส่นนายตายเป็นไพร่หลวงตั้งกล่าว แต่ปรากฏหลักฐานการยกไพร่ส่นส่วนหนึ่งให้กับบุตรหลานเครือญาติของมูลนายเดิมตามที่ขอ¹ หรือมอบไพร่บางส่วนให้กับเจ้าเมือง กรมการเมือง เพื่อควบคุมทำส่วยส่งรัฐต่อไป² นอกจากนี้ไพร่ส่นของเจ้านายที่สิ้นพระชนม์ อาจถูกโอนไปให้เจ้านายอีกองค์หนึ่งได้ เช่น เลกของหม่อมเจ้าเสงในพระราชวังหลัง ซึ่งสิ้นพระชนม์แล้ว ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นครราชสีมา เป็นไพร่รวม 24 คน ขอสมัครอยู่ในพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าทองแถมถวัลวงศ์ โปรดเกล้าฯให้ชำระให้ตามที่ไพร่ส่นฯ โดยสั่งให้เจ้าเมืองนครราชสีมาชำระหาว่าทะเบียนชื่อคนที่นายหมวดนำมาขึ้นให้ และเลขนั้นคงอยู่ในเมืองนครราชสีมาตามเดิม และทำส่วยตามเดิมด้วย³ ส่วนใหญ่แล้วจะมอบหมายให้มูลนายในระดับรองลงมาเป็นนายกองควบคุม เช่น ตั้งปลัดกองเป็นนายกองแทน เพื่อควบคุมไพร่ทำส่วยประเภทเดิมนี้ต่อไป⁴

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 4, หน้า 250-251.

² กหข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 118 สำนักราถึงพระยาสุโขทัย เรื่องตั้งขุนบำรุงเป็นนายกองคุมเลก และ จ.ศ. 1208 เลขที่ 133 ปัญหาเงินส่วย.

³ กหข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 52 เรื่องสำนักราถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องให้เร่งเอาเลกมาสักให้คืน.

⁴ กหข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 117 สำนักราถึงพระยาสุโขทัย เรื่องให้หมื่นพิพักษ์ทำส่วยไม้ขอรสัก และทองแดง และ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 6 ร่างสำนักรา.

ข้อสังเกตสรุปคือ รัฐมักจะผ่อนปรนอะตัมล้วยไฟร์ในหัว เมืองที่นายถึงแก่กรรม ให้ย้ายสังกัดได้ตามความสมัครใจของไฟร์ หรือตามที่มูลนายขอมา จะเป็นมูลนายคนใดก็ได้ ถ้า มูลนายผู้นั้นสามารถควบคุมไฟร์ให้ได้ และเก็บล้วยเป็นผลประโยชน์ส่งมาให้รัฐได้

ข. การสักเลกครั้งใหญ่ หรือการชำระเลก ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการสักไฟร์ครั้งใหญ่เพื่อเป็นการชำระทะเบียนบัญชีไฟร์ในแต่ละรัชกาล เนื่องจากอาณาเขตของบ้านเมือง กว้างขวางมาก จึงมักไม่ได้ชำระพร้อมกันทุกภาค เช่น ปรากฏหลักฐานว่าภาคใต้มักจะชำระช้ากว่า ภาคอื่น ๆ 2-4 ปี¹ การชำระไฟร์ครั้งใหญ่นี้บางครั้งเรียกว่า "การสักกลับหมายหมู่" เพราะเป็นการสักกลับจากท้องมือเป็นหลังมือ หรือเมื่อสักหลังมือแล้วก็กลับมาสักท้องมืออีกครั้ง ไฟร์ที่มีชีวิต รับราชการอยู่หลายรัชกาลจึงน่าจะมีรอยสักหลายรอยทั้งท้องมือและหลังมือ

การสักไฟร์ครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2

สืบเนื่องจากการเสียดรงศ์หรือยุธยาครั้งที่สอง และการสงครามตลอดรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี ปัญหาเรื่องความสับสนของไฟร์เป็นปัญหาใหญ่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์คงใช้ระบบการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมสืบต่อมาจากสมัยอยุธยา ทรงตระหนักถึงความสำคัญของระบบการควบคุมกำลังคนที่เป็นโครงสร้างของสังคม การแก้ปัญหาความสับสนของระบบไฟร์จึงเป็นสิ่งจำเป็นเร่งด่วน ดังเห็นได้จากกฎหมายที่ประกาศใช้เพื่อจัดการชำระไฟร์ที่วราชอาณาจักร

การเกณฑ์แรงงานไฟร์ทำงานในคราวสร้างพระนคร และพระบรมมหาราชวัง รวมทั้งพระราชวังบวรสถานมงคลในระหว่างปี พ.ศ. 2326-2328 นอกจากเกณฑ์เขมร ราว 10,000 คน และลาวเวียงจันทน์ 5,000 คน มาทำงานแล้ว ทรงมีหมายรับสั่งให้ตั้งกองสักเลกไฟร์หลวง

¹ กพช., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 4 ^{และ} ประชุมพงศาวดารภาคที่ 3 ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 2, หน้า 48-49, 53

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 137 และ กจช., รัชกาลที่ 4 กพ. เล่ม 9, หน้า 223-226.

ล้มกำลั้ง และเลิกหัวเมืองทั้งปวงแล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ให้ไปซื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่าลง
มาบ้าง ลงมือก่อสร้างพระนครในปี ค.ศ. 1145 (พ.ศ. 2326)¹ นอกจากการสักไพร่ครั้ง
ใหญ่ครั้งนี้แล้ว ทรงออกกฎหมายติดตามมาหลายฉบับเกี่ยวกับการควบคุมกำลั้งคนให้เป็นระเบียบ
ดังนี้

พระราชกำหนด ค.ศ. 1148 (พ.ศ. 2329) ให้มุลนายดูแลไพร่ในสังกัดที่ยังไม่ได้สัก
และเพิ่งสักจากภิกษุสามเณร มิให้ขาดหมู่ขาดกอง และเวลาที่พึดักขอให้เกณฑ์ให้ครบ

พระราชกำหนด ค.ศ. 1149 (พ.ศ. 2330) ลงโทษมุลนายที่ปิดบัง เลกไว้มั้สัก

พระราชกำหนด ค.ศ. 1150 (พ.ศ. 2331) ห้ามขายไพร่ล้ม, ไพร่หลวงเป็นทาส²

อย่างไรก็ตาม ปัญหาการควบคุมกำลั้งคนภายใต้ระบบไพร่ยังคงมีอยู่ตลอดมาจนถึงเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขึ้นครองราชย์ เห็นได้จากพระราชกำหนดสัก เลก³
กฎหมายพระราชบัญญัติตัดสินเลก และกฎหมายพระสั้⁴ ลงวันที่ 1⁶ 1 ค่ำ ค.ศ. 1172
(พ.ศ. 2353) วันเดียวกัน กฎหมายทั้ง 3 ฉบับวางกฎอย่างละเอียดเกี่ยวกับการตัดสินเลกที่คั้ง-
คั้งข้ามหมู่ ข้ามสังกัด เนื่องจากมีคดีวิวาทกันเกี่ยวกับเรื่องเลกไพร่หลวง, ไพร่ล้ม และเลกติด
ท้อง เพราะการหย่าร้าง รวมทั้งทาสด้วย พระราชกำหนดสักเลกระบุถึงปัญหาเกี่ยวกับเรื่องเลก
ที่สืบเนื่องมาจากรัชกาลก่อน⁵

¹ หอสมุดแห่งชาติ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 67.

² กรมศิลปากร, เรื่อง กฎหมายตราสามดวง, หน้า 727-731.

³ ส้มเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2,
หน้า 382-387.

⁴ ร.ต.ท. เล้ถียร ลายสักขณ์ และคนอื่น ๆ รวบรวม, ประชุมกฎหมายประจำศัค เล่ม 4,
หน้า 8-27.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

มูลนายก็ตี ไพร่ก็ตี จะต้องมาร้องฟ้องให้สลัดดีดัดสินเด็ดขาดไปตามกฎหมายสลัดดี และพระราชบัญญัติตัดสินเลขทั้ง 26 ประการนั้น

ในส่วนที่เกี่ยวกับไพร่หนี รัฐยอมให้เลือกสังกัดมูลนายเองได้ ถ้าไม่ต้องการอยู่กับมูลนายเดิม พระราชทานโทษภาคทัณฑ์ไว้ครึ่งหนึ่ง แต่เลขหัวเมืองซึ่งอพยพหลบหนีนั้นให้คงเมืองจะผลัดเปลี่ยนตามความสมัครใจของไพร่ได้แต่ในเมืองเดียวกัน นับว่าเป็นการเปิดโอกาสให้ไพร่ที่หนีกระจัดกระจายได้มามอบตัว และเลือกสังกัดเองได้ แต่ถ้ายังหลบหนีอยู่ บุตรภรรยาจะต้องถูกจับกุม พร้อมกับตัวเลขด้วย ในขณะที่เชียวกับที่ออกพระราชกำหนดนี้ โปรดเกล้าฯ ให้สักเลกกลับท้วงมือเป็นหลังมือ หรือหลังมือเป็นท้วงมือ เมื่อเสร็จการสักที่กรุงเทพฯ แล้ว ก็จะส่งข้าหลวงกองสักไปสักเลขตามหัวเมือง ถ้าคงมีเลขค้างอยู่ไม่ได้สักทั้ง ๆ ที่มีมูลนายควบคุมดูแลอยู่ ให้เจ้าเมืองจับตัวส่งมาลงโทษทั้งตัวเลข และมูลนายที่ปิดบัง

จะเห็นได้ว่าการสักเลขครั้งใหญ่ หรือการชำระเลขต้นรัชกาลในครั้งนี้นำในราชธานีก่อน แล้วจึงขยายมาทำตามหัวเมือง ความห่างไกลจากราชธานี และอาณาบริเวณกว้างขวางทำให้เกิดเป็นอุปสรรคสำคัญในการส่งข้าหลวงจากราชธานีออกไปตั้งตองสัก ประกอบกับการควบคุมกำลังคนไม่มีประสิทธิภาพ สืบสนปนกันระหว่างหมู่กรมต่าง ๆ มูลนายคนหนึ่งมีเลขอยู่ต่างเมือง เลขกองนอกเคลื่อนย้ายที่ทำการ และทำล่วย ไพร่ที่จะถูกสักไม่อยู่ในเมืองนั้น¹ รวมทั้งทะเบียนบัญชีหางว่าวไม่ถูกต้องเรียบร้อย ทำให้การสักเลขโดยข้าหลวงกองสักกินเวลานานมากในแต่ละครั้ง และไม่อาจทำได้เสร็จสิ้นในครั้งเดียวคร่าวเดียว

ตามกฎหมายบัญชีทะเบียนเลขของกรมพระสุรัสวดีในกรุงเทพฯ ควรจะตรงกับทะเบียนบัญชีของสมุหบัญชีกรม และสลัดดีเมือง แต่ในความเป็นจริงแล้วมิได้เป็นเช่นนั้น ข้าหลวงกองสักที่ออกไปตามหัวเมืองไม่อาจจะใช้บัญชีจำนวนเลขของแต่ละเมืองเพื่อนำไปสักเลขร่วมกับเจ้าเมือง กรมการเมือง และนายหมวดนายกองต่าง ๆ ได้ทันที ปรากฏว่าการสักเลขหัวเมืองปักษ์ใต้ในปี พ.ศ. 2354

¹ กพ., จดหมายเหตุนครราชสีมาที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247 ร่างตราเมืองนครราชสีมาให้หลวงอินราเทพ, หลวงพิไชยพลเดจ คุมช่างสักเลขขึ้นไปสัก ณ เมืองนครราชสีมาฯ.

ตอนต้นรัชกาลนั้น ทะเบียนหางว่าวของกรมกองในหัวเมืองไม่ตรงกับของสัสดีในกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้ากรมปลัดกรมท่าทางว่าวรายชื่อไพร่ และที่อยู่ของไพร่ที่ถูกสัสเดิมและถูกสัสขึ้นใหม่มาขึ้นที่กรุงเทพฯ ก่อน และเมื่อกองสัสจากราชธานีออกไปถึงหัวเมืองบักซ์ได้ ให้นำายกองคุมเลกมาสักตามทะเบียนที่ยื่นไว้แล้วนั้น¹ และต่อมาในปี พ.ศ. 2363 ได้มีการชำระเลกในหัวเมืองบักซ์ได้ อีกครั้งหนึ่ง โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระบรมราชโองการให้พระยาสุรเสนา และพระยาพิชัยสงครามเป็นแม่กองออกไปชำระ² แต่เท่าที่พิจารณาหลักฐานเข้าใจว่าการชำระเลกครั้งนี้ไม่สู้จะได้ผลนัก เนื่องจากแม่กองไม่ได้รับความร่วมมือจากเจ้าเมืองสงขลา ซึ่งเป็นจุดที่ไปตั้งกองสัส

ประเด็นซึ่งต้องการเน้นในที่นี้ก็คือ การที่จำเป็นจะต้องมีการชำระเลกในหัวเมืองบักซ์ได้ในปี พ.ศ. 2363 อีกครั้ง หลังจากที่ได้มีการชำระครั้งใหญ่เมื่อตอนต้นรัชกาลแล้วนั้น น่าจะเป็นเฉพาะกรณี ทั้งนี้เพราะในปี พ.ศ. 2363 มีข่าวพม่าขอความร่วมมือจากเมืองไทรบุรีเข้าโจมตีอาณาจักรไทยทางใต้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กองทัพใหญ่ 4 พัน เป็นการเตรียมการ³ ดังนั้นจึงเป็นความจำเป็นเฉพาะกรณีที่จะต้องมีการชำระเลกหัวเมืองบักซ์ได้ในช่วงระยะเวลาสั้น

ยิ่งกว่านั้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 การสัสไพร่หัวเมืองจะทำได้ก็ต่อเมื่อมีลุ่มหนุ่ยของกรมกองไปร่วมในการสัสไพร่ด้วย เจ้ากรมต้องรับส่งลุ่มหนุ่ยกรมซึ่งมักจะอยู่ในราชธานีออกไปพร้อมกับทะเบียนบัญชีเลกในสังกัด เพื่อดูแลสัสไพร่พร้อมกับกองสัส ต่อมาเกิดปัญหาว่า มีมูลนายส่วนรอยแอบอ้างเอาไพร่มาสังกัดกรมของตน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตรากฎหมาย

¹ กหข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 4 เรื่องให้คนลงไปสัสเลกเจ้ากรม หากกรมมิได้ ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1182 เลขที่ 8 สำนัาพระบรมราชโองการรัชกาลที่ 2 เรื่องพระยาสุรเสนา พระยาพิชัยสงคราม ออกไปชำระเลกหัวเมืองบักซ์ได้.

³ ส้มเตี๊ยมพระยาตำราจารย์านุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า 662-665

ใหม่ว่า เจ้าหนู่ หรือลุ่มหญ่ขี้จะต้องขอตราพระราชสิทธิ์ หรือคชสิทธิ์ หรือบัวแก้วจากเสนาบดีต้นสังกัด เอาไปเป็นเครื่องยืนยันหน้าที่รับผิดชอบของตนด้วย และห้ามไม่ให้ข้าหลวงกองสัก และเจ้าเมือง กรมการเมืองสัก เลกกับผู้อื่นที่ไม่มีตราจากกลาโหม มหาดไทย หรือกรมท่าเป็นอันขาด¹

สมัยรัชกาลที่ 3 ในรัชกาลนี้การชำระ เลกครั้งใหญ่กระทำในปี พ.ศ. 2368² แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าการชำระ เลกครั้งนี้กระทำทั่วราชอาณาจักรหรือไม่ สภาวะการตั้งบ้านเมืองยังเป็น เครื่องกำหนดความเร่งด่วนของการชำระ เลกในภาคต่าง ๆ ด้วย เห็นได้จากการสงครามระหว่าง ไทยกับลาว และญวน ทำให้เกิดความจำเป็นในการจัดการควบคุมกำลังคนของหัวเมืองลาวฝ่าย ตะวันออก ซึ่งติดต่อยแดนลาว และเป็นบริเวณที่ยังไม่มีจำนวนบัญชีชายฉกรรจ์ที่แน่นอน จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งแม่กองออกไปชำระ เลก 3 คน คือ เจ้าพระยาบดินทรเดชา พระยามหาอำมาตย์ และ พระพิเรนทรเทพ³ ออกไปชำระ เลกตั้งแต่เดือน 2 ของปี พ.ศ. 2379 บริเวณหัวเมืองลาว ตะวันออกนั้นนอกจากจะไม่มีทะเบียนบัญชี เลกแน่นอนแล้ว ยังมีการโยกย้ายข้ามเมือง และข้ามไป ระหว่างประเทศ สับสนมากยิ่งขึ้นในระหว่างการสงคราม⁴ ตั้งแต่สงครามเจ้าอนุวงศ์ เมืองเวียง - จันทน์ และต่อด้วยศึกอันล้มล้างมณฑล ระหว่างปี พ.ศ. 2376-พ.ศ. 2390 รวมเวลาถึง 14 ปี ทำให้การสัก เลกค้างอยู่ เมื่อเสร็จศึกแล้วโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นแม่กองไป สัก เลกหัวเมืองเหนือ ไทย ลาว เขมร ฝ่ายเหนือจนเสร็จ⁵

¹ กชข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 20 จ.ศ. 1222 หน้า 167-173.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 24 และ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1187 เลขที่ 7 ร่างตรา.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 169.

⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 63.

⁵ กหข., รัชกาลที่ 5 พศ. เล่ม 20 จ.ศ. 1242 หน้า 134.

โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ในหัวเมืองเหนือ และหัวเมืองตะวันออกนั้นโปรดเกล้าฯ ให้แต่ละเมืองชำระเลขกันเอง และส่งไพร่ที่จะสักใหม่มาสักที่กรุงเทพฯ แต่ปรากฏว่าในหัวเมืองลาวตะวันออกสมัยรัชกาลที่ 3 ให้อำนาจเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นเมืองเอกชุมหัวเมืองแถบนี้¹ ชำระและสักไพร่ได้โดยไม่ต้องส่งลงมากรุงเทพฯ เมื่อเมืองนครราชสีมาทำการชำระเลขได้ เลกถูกหมู่เมืองนครราชสีมา และเมืองขึ้นเมืองนครราชสีมา รวมทั้งเลกกองนอก ล่วยทองที่ยังไม่ได้สักท้วงมือเป็นจำนวนมาก ประมาณ 2,300 คนเศษ ได้ล้งทะเขียนหางว่าวเลกสักใหม่ทั้งหมดนั้นลงไปกรุงเทพฯ แล้ว แต่ตัวเลกส่งลงไปเพียง 217 คนเท่านั้น โดยให้เหตุผลว่า "ตัวเลกแยกย้ายไปราชการหาอยู่กับบ้านเมืองไม่"² นอกนั้นขอพระราชทานช่างสักขึ้นไปสัก ณ เมืองนครราชสีมา เจ้าพระยาจักรีได้กราบบังคมทูล ทรงมีพระบรมราชานุญาต และได้ส่งข้าหลวงกำกับช่างสักขึ้นไปพร้อมด้วยตงหน้าทีกใส่หีบปิดตรารูปคนถือโคมประจำครั้ง ในการสักนั้น เจ้าเมือง กรมการเมือง และข้าหลวงกองสักต้องร่วมมือกันตรวจดูความเรียบร้อย เข้มงวดดูแลเก็บรักษาตราไม่ให้เกิดการปลอมสักขึ้นได้³

เจ้าเมืองนครราชสีมามีหน้าที่ชำระตัดสินคดีร้องฟ้องในระหว่างการสักครั้งนี้ และต้องทำหนังสือรายงานการสัก และบอกจำนวนเลขที่สักขึ้นใหม่เป็นคราว ๆ ลงไปแจ้งแก่เสนาบดีที่กรุงเทพฯ ด้วย เจ้าหมื่นมูลนายต้องทำหางว่าวเลกสักขึ้นใหม่ และเลขเดิมเป็นแกสัดหัวเมือง ๆ ละรวบรวมทำหางว่าวทะเขียนบัญชีสำมะโนคร่าวลงไปยื่นแก่สัดที่กรุงเทพฯ อีกต่อหนึ่ง

การที่ส่วนกลางส่งข้าหลวงออกไปสักเป็นการชำระไพร่ในหัวเมืองลาวตะวันออก และเท่ากับว่ามอบความไว้วางใจให้กับเจ้าเมือง และข้าหลวงที่ส่งออกไปมาก ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ได้ส่งข้าหลวงกองสักไปสักเลกตนเองเดียวกันนี้ที่หัวเมืองอื่นอีก กรณีหัวเมืองลาวตะวันออกอาจเป็น

¹ ส้มเตี๊ญกรมพระยาอดิราชานุภาพ, รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา, (กรุงเทพฯ : ประสภวิทยุ, 2511), หน้า 124

² กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 247 ร่างตราเมืองนครราชสีมา ให้หลวงอินราเทพ หลวงพิโยชลเดจ ขุนช่างขึ้นไปสักเลก ณ เมืองนครราชสีมา

³ เรื่องเดียวกัน

นโยบายของรัฐเพื่อความสะดวกและความคล่องตัวในการควบคุมไพร่ ซึ่งเพิ่มจำนวนขึ้นมาก อันเนื่องมาจากการสงครามกับญวน รัฐจึงให้อำนาจเมืองนครราชสีมาดูแลสักไพร่ และก็รวบรวมส่งมาส่งกรุงเทพฯ ส่วนเมืองอื่น ๆ นั้น มุลนาย และเจ้าเมืองชำระไพร่กันเองภายในเมืองของตน มีหลักฐานว่าไม่ค่อยได้ผลนัก สืบเนื่องจากมีสำตราจากส่วนกลางเร่งให้เจ้าเมืองกรมการชำระไพร่หลายครั้ง ในช่วงหนึ่งคือปี พ.ศ. 2384 และเร่งเตือนไปอีกในปี พ.ศ. 2387 เป็นร่างตราของเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองกรมการฝ่ายเหนือ 26 เมือง อ่างถึงการที่เจ้าเมืองส่งไพร่ลงมาสักที่ราชธานีน้อย ปิดบังเลกไว้โดยอ้างว่าไพร่ติดพันทำไร่ ทำนาบ้าง ทำมาหากินไกลบ้าง¹ และในปีถัดมา คือ ปี พ.ศ. 2388 ก็มีสำตราไปเร่งรัดเจ้าเมือง กรมการเมืองให้ชำระเลกลูกหมู่ แขนขาวลงมาสักอีก² เมื่อวิธีการนี้ไม่ได้ผล เกิดปัญหามาก มุลนายและเจ้าเมืองไม่ให้ความร่วมมือ วิธีการใหม่ที่ถูกนำมาใช้คือ การตั้งกองสืบเลกในปี พ.ศ. 2389 เพื่อสืบเลกที่ยังไม่ได้สักท้องมือ และให้รางวัลแก่ผู้สืบได้ รวมทั้งลงโทษไพร่ และมุลนายที่ปิดบังเลกไว้ตามมาตรการต่าง ๆ หลายประการ³

รัฐบาลได้ประกาศล่วงหน้าว่าจะตั้งกองสืบเลกในเดือน 5 พ.ศ. 2389 และมีพระบรมราชโองการสั่งให้พระยาราษฏร์เสนาบดีมีหมายประกาศเตือนอีกครั้งหนึ่ง ให้ข้าทูลละอองผู้ใหญ่, ผู้น้อย ฝ่ายทหาร พลเรือน ข้าเจ้าต่างกรม หากกรมไม่ได้ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน และหัวเมืองปักขัณฑ์ฝ่ายเหนือเร่งรับนำเลกมาสักภายในกำหนดเดือน 3-4 พ.ศ. 2388 ถ้าพ้นระยะเวลาที่กำหนดไปแล้ว จะตั้งกองสืบเลกในเดือน 5 แต่กำหนดนี้ได้เลื่อนไปอีก 5 เดือน ทั้งนี้เพราะ

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กหข., จดหมายเหตุนัยกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 172 ร่างสำตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมือง กรมการหัวเมืองฝ่ายเหนือชำระเลกลูกหมู่ลงมาสักกรุงเทพฯ

² กหข., จดหมายเหตุนัยกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 287 และ 298 สำตราถึงกรมการ 13 เมือง เรืองให้ชำระเลกลูกหมู่ไพร่หลวง ทาษ เชลย ที่ยังไม่ได้สักท้องมือ.

³ กหข., จดหมายเหตุนัยกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 144 หมายประกาศสักเลก.

1. ตัวเลขอยู่กระจัดกระจายมาก อาจมาไม่ทันกำหนดสักเลข จะเป็นการเดือดร้อนแก่ไพร่ เพราะถูกกองสับสับตัว

2. เดือน 6 และเดือน 7 เป็นเทศกาลทำไร่นา ไม่สะดวกในการสักเลข จึงผ่อนเวลาให้ถึงสิ้นเดือน 9 พอถึงวันแรม 1 ค่ำ เดือน 10 ปีมะเมีย จึงจะเริ่มตั้งกองสับไปตามหัวเมืองต่าง ๆ

แม่กองกองสับเป็นข้าหลวง หรือขุนนางจากกรุงเทพฯ เช่น จมื่นศรีบริรักษ์ ปลัดกรมพระตำรวจ เป็นแม่กองสับเลขสักทังมือแขวงเมืองสระบุรี¹ กองสับนี้ต้องทำงานร่วมกับเจ้าเมืองกรมการเมือง รวมทั้งนายอำเภอ กำนัน พันธุ์ใหญ่บ้านด้วย เมื่อสับได้แล้ว จะมอบหมายให้เจ้าหน้าที่คนใดคนหนึ่งของกองสับกับกรมการเมืองคู่มือยาวลงไปสักที่กรุงเทพฯ พร้อมกับถือทะเบียนหางว่าวระบุชื่อตัว ชื่อบิดา ภรรยา และกรมที่ต้องสังกัดลงมาด้วย²

การตั้งกองสับนี้ไม่ได้ทำอย่างทั่วถึงทั้งราชอาณาจักรดังหมายประกาศที่ออกไปก่อนหน้านี้ หัวเมืองบักขี้ไต้ยังคงไม่ได้ชำระเลขครั้งใหญ่ จนปี พ.ศ. 2391 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลัง (ตี๋ บุนนาค) และขุนนางอีกหลายคนคุมกองสักออกไปสักเลขหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ตลอดถึงเมืองสงขลา ในครั้งนี้เจ้าพระยาพระคลังได้วางข้าหลวงกองสักตลอดลงไปทุกเมือง ตั้งแต่เพชรบุรี กินเวลาการสัก 2 ปี จึงแล้วเสร็จ³

¹ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1208 เลขที่ 123 สำนักราถึงเมืองอ่างทอง เรื่องความที่หมื่นรองศรีมงคลกล่าวโทษหลวงปลัด ฯลฯ.

² กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 118 สำนักราถึงพระยาสุโขทัย เรื่องตั้งขุนบารุงเป็นนายกองคุมเลข และ จ.ศ. 1208 เลขที่ 145 หางว่าวข้าหลวงกองสับรายชื่อ.

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 137 และ กขข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 19 เลขที่ 70.

สมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ปีแรก ทรงออกหมายประกาศว่า ให้เจ้ากรม ปลัดกรม สุ่มหบขี้ เจ้าหม่อมลนาย ไพร่หลวง ไพร่ส้ม ฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน แลข้าเจ้าตั้งกรมแล้ว ยังไม่ได้ตั้งกรมฝ่ายหน้า ฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวัง พระบรมราชวัง ให้นำเลขมาสักกลับหลังมือ¹ แต่ก็ปรากฏว่ามุลนายไม่เอาใจใส่ในการสัก จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการชำระเลขครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. 2398 ทรงตั้งสมเด็จพระยาทั้ง 2 องค์ เป็นแม่กองสักเลขทั่วราชอาณาจักร สุ่มเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เป็นแม่กองใหญ่สักเลขในหัวเมืองตะวันออก ตะวันตก บั๊กซ์ไตฝ้ายเหนือ และสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เป็นแม่กองกำกับกรมพระสุรัสวดีสักเลขในราชธานีให้แล้วเสร็จในกำหนด 4 เดือน²

การแบ่งเขตสักเลข และชำระเลข

ในการชำระเลขครั้งนี้ มีการแบ่งเขตอย่างแน่ชัดเป็น 2 ส่วนคือ

ก. ในราชธานี หมายถึงในกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียงที่รายล้อมราชธานี คือ มีอาณาเขตจรดเมืองเหล่านี้

ทิศเหนือ สุดเขตที่เมืองสระบุรี

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ สุดเขตที่เมืองวิเชียรบุรี

ทิศใต้ สุดเขตที่เมืองปราณ (ปราณบุรี)

ทิศตะวันตกเฉียงใต้ สุดเขตที่เมืองระยอง

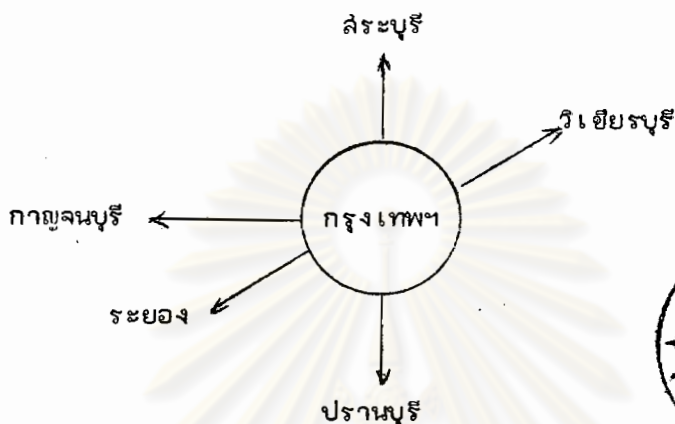
ทิศตะวันตก สุดเขตที่เมืองกาญจนบุรี

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2 พ.ศ. 2401-2404 เลขที่ 211 ประกาศนำเลขมารับหนังสือพิมพ์คุ้มสัก แลสักหลังมือ, หน้า 331-332.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1 พ.ศ. 2394-2400 เลขที่ 58 ประกาศให้สมเด็จพระยาทั้ง 2 องค์ เป็นแม่กองสักเลข, หน้า 136-140.

แผนภูมิที่ 1

การแบ่งเขตชำระเลกในสมัยรัชกาลที่ 4

เมืองต่าง ๆ ดังกล่าวรวมกับเมืองที่อยู่ในความรับผิดชอบของกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย และกรมท่า อีก 21 เมืองซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากราชธานีนัก อยู่ในขอบเขตอำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติที่เป็นแม่กองใหญ่สักเลกของเมืองเหล่านี้ที่กรุงเทพฯ

ข. ในหัวเมือง ได้แก่เมืองต่าง ๆ นอกจากที่กล่าวแล้วในข้อ ก. ให้สักกับแม่กองที่ออกไปจากราชธานี มีกองสักย่อยแยกย้ายไปตามหัวเมืองเหนือ หัวเมืองตะวันออก และหัวเมืองบักซ์ได้

1) ในหัวเมืองเหนือ มีกองสัก 2 กอง คือ ที่นครสวรรค์ และพิษณุโลก เจ้าพระยาอมราช และพระยามหาอำมาตย์เป็นแม่กองสัก ตั้งโรงสักที่เมืองดังกล่าว และสักเลกตามหัวเมืองใกล้เคียงด้วย¹

¹ กพข., จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 12 ร่างลารตราถึงพระยาตรี- สิริกัน.

ขั้นตอนและวิธีการสัก

ทั้งในราชธานีและหัวเมืองใช้วิธีเดียวกัน การสักเลขครั้งใหญ่ในรัชกาลก่อน ๆ แต่มีความแตกต่างที่การสักเลขในกรุงเทพฯ และแขวงเมืองปทุมธานี เมืองนนทบุรี เมืองนครเขื่อน-
ชนธ์ ใช้วิธีสักอีกแบบหนึ่ง คือ ให้นายอำเภอกำหนดตรวจว่าไพร่หลวง ไพร่ล้ม สังกัดกรมกองใด
ยังไม่ได้สัก ก็ให้เจ้าหมู่เร่งสักเลขเหล่านั้นเองเสียก่อน ตั้งแต่เดือน 5 คือ วันที่มีประกาศฉบับนี้
ออกมา ซึ่งเท่ากับว่าเปิดโอกาสให้มูลนายจัดการสักเลขของตนให้เรียบร้อยก่อนที่แม่กองสักจะเข้าไป
จัดการ ทั้งนี้เพราะเมืองรอบ ๆ ราชธานีเหล่านี้ และในตัวเมืองราชธานีเองมีตำบลบ้านติดต่อกัน
ไม่ขาดตอนเหมือนแขวงหัวเมือง และไพร่ไปมาสับสนปนกันมาก ถ้าจะให้นายอำเภอกำหนดบัญชี
จำนวนคนให้หมดจะลำบาก และเสียเวลามาก จึงให้เจ้าหมู่แต่ละคนรับผิดชอบกับเลขของตนที่จะ
ต้องสักใหม่ให้เสร็จเรียบร้อยก่อน แล้วแม่กองใหญ่จึงจะออกไปชำระต่อไป

การอนุญาตให้เจ้าหมู่สักไพร่ก่อนนี้เป็นการแบ่งเบาภาระของแม่กองสักได้มาก และ
เป็นการแสดงว่า แม่กระทั้งในราชธานี และเมืองรายล้อมราชธานีก็มีปัญหาเรื่องความสับสนของ
ระบบการควบคุมกำลังคน และดูว่าจะมีปัญหาหนักกว่าในหัวเมืองอีกด้วย

สืบเนื่องจากประกาศดังกล่าว ข้าหลวงกองสักได้ออกไปสักเลขหัวเมือง และมี
หนังสือมากราบบังคมทูลเป็นระยะ ๆ ว่าสักเลขได้มากน้อยเท่าใด ดังเช่นกองสักที่พิษณุโลกรายงาน
มาใน พ.ศ. 2395 ว่า ในเวลา 4 เดือน สักเลขได้ 6,540 คน และยังมีเร่งสักอยู่ทุกวัน ใน
จำนวนดังกล่าวมีเลขข้าเจ้า บ่าวข้าราชการอันหมายถึงเลขไพร่ล้ม 2,355 คน มูลนายต้องขึ้นไป
นำข้าหลวงกองสักสักเลขของตนภายในเดือน 3 ถ้าพ้นกำหนดแล้วกองสักจะสักเลขเหล่านั้นเป็นเลข
เจ้าเมือง กรมการเมือง และกองช่วย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้อีกจนถึงสิ้นเดือน 5 เพราะทรงเห็นว่าระยะทางจากกรุงเทพฯ ถึงพิษณุโลกกินเวลาถึง
14-15 วัน เกรงว่าเจ้าหมู่จะส่งสัมพันธู์ไปไม่ทัน แต่ถ้าพ้นกำหนดแล้วไม่มีเจ้าหมู่ นายหมวด
สัมพันธู์ขึ้นมานำสักเลข ก็ให้สักเป็นเลขไพร่หลวงคงเมือง และเลขกองนอกให้หมด¹

¹ กพข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 74 ร่างตราถึงพระยามหาอำ-
มาตย์ ฯลฯ เรื่องส่งหนังสือนำกราบทูล.

ในการชำระเลิกครั้งนี้ระบุว่า ถ้าเจ้าหม้อยังเพิกเฉย ละเลย จะตั้งกองสับเลก และลงโทษทำนองเดียวกับในรัชกาลก่อน ๆ¹ และถัดมาอีก 2 เดือน มีประกาศกำหนดสัปดาห์เลขระบุ ว่า จะตั้งกองสับในอีก 4 เดือน นับตั้งแต่ออกประกาศสัปดาห์เลขฉบับก่อน² แต่ปรากฏว่าไม่มีหลักฐานการตั้งกองสับแต่อย่างใด ในระยะเวลาต่อมาจนถึงกำหนดการตั้งกองสับดังกล่าว มุลนาย จำนวนมากได้เร่งให้ลุ่มหบัญชีทำหางว่ามาขอตรากรมมหาดไทยขึ้นไปนำสัปดาห์เลขของตนที่มีอยู่ต่อกรม หัวเมืองต่าง ๆ เช่น หมื่นบริรักษ์นิกร ลุ่มหบัญชีในพระราชวังวงศ์เธอ กรมหมื่นอัมรินทร์บริรักษ์ น้าหางว่าว เลกเข้าในกรมซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ลัวรรคโลก ลัวโซทัย รวม 64 คน (สัปดาห์ทองแล้ว 46 คน และยังไม่ได้สัปดาห์ทองอีก 18 คน) มีนายหมวดเจ้าหม่อมอยู่ 3 คน มาขอตรามหาดไทยเพื่อให้นายหมวดถือขึ้นไปพร้อมทะเบียนหางว่าวรายชื่อคนตำบลบ้านของเลกในสังกัดกรมหมื่นนั้น เพื่อสัปดาห์เลขไพร่สมที่เมืองพิษณุโลกต่อไป³

การชำระเลิกกินเวลา 2 ปี คือตั้งแต่ พ.ศ. 2398-2399 แม่กองใหญ่กลับไป กรุงเทพฯ แล้ว เจ้าพระยาจักรีจึงได้มีสำตราเร่งสัปดาห์ให้เรียบร้อย และเร่งส่งตัวเลกข้อมือขาว และเลกค่างสักลงไปสัปดาห์ที่กรุงเทพฯ⁴ และเมื่อสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติทิราลัยในปี พ.ศ. 2400 ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาธิบดีบริบทินทรฯ เป็นแม่กองสัปดาห์เลขต่อไป จนถึงปี พ.ศ. 2405⁵ นับว่าการชำระไพร่ครั้งนี้กินเวลานานมาก

¹ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2324-2400 เล่ม 1, หน้า 136-140.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 เล่ม 1 ประกาศกำหนดสัปดาห์เลข, หน้า 149-150.

³ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เล่มที่ 42 หนังสือพระค้ำสีหเทพราช ปลัดกรมมหาดไทย.

⁴ กหย., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218 เล่มที่ 12 ร่างสำตราพระยาจักรีทิราลัย.

⁵ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2 จ.ศ. 2401-2404 ประกาศให้นำเลกมารับหนังสือ พิมพ์มัสก แลสัปดาห์หลังมือ, หน้า 332.

2) หัวเมืองตะวันออก มีกองสักใหญ่ 2 แห่ง คือ ที่เมืองนครราชสีมา และ เพชรบูรณ์ แต่เนื่องจากในฤดูฝนมีฝนชุกมากที่เพชรบูรณ์จึงย้ายกองสักไปตั้งที่หล่มสัก ซึ่งมีฝนเบาบางกว่า เจ้าเมืองกรมการ และข้าหลวงกองสักทำทะเบียนทางว่าว เลกสักขึ้นใหม่ และชำระ เลกทบอย ลงมาถึงเสนาบดีต้นสังกัดอยู่เป็นระยะ ๆ¹ และเพื่อให้การสักเลกสะดวกขึ้น รัฐอนุญาตให้นายกอง นายหมวด นำสักเลกเข้าเจ้าบ้านนายซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่แขวงเมืองนครราชสีมา และเมืองขึ้นต่อไป ได้เอง ในกรณีที่เคยยื่นทางว่าวนำสักแล้ว 3 ครั้ง และได้มีการยื่นทางว่าวไว้กับข้าหลวงกองสัก และสัสดีเมืองนครราชสีมาแล้ว แต่เลขที่ไม่มีทะเบียนทางว่าวยื่นไว้ ข้าหลวงกองสักชำระได้มาก น้อยเท่าใดให้บอกบัญชีลงไปกรุงเทพฯ แล้วจะได้ให้ขุนนายมาขอท้องตราขึ้นไปนำสัก เลกไว้คงหมวด คงกองตามระเบียบ² จากสำรตราฉบับนี้ แสดงว่าส่วนกลางแบ่งเบาภาระการชำระ เลกของกองสัก ให้ขุนนายรับผิดชอบสัก เลกลูกหมู่ของตนที่เคยยื่นทางว่าวไว้แล้วหลายครั้งได้เอง

3) หัวเมืองบักชีใต้ การสักเลกครั้งใหญ่ล่าช้ามาก เพิ่งจะส่งแม่กองออกไป สักในปี พ.ศ. 2403 คือ เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กองใหญ่ ร่วมกับเจ้าพนักงานกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมพระสัสดี กรมมหาดเล็ก และช่างสัก ออกไปร่วมชำระ เลก กับเจ้าเมืองกรมการ ทำบัญชีเลกซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่แขวงเมืองบักชีใต้ 11 เมือง ด้วยวิธีการ และขั้นตอนการสักเช่นเดียวกับการชำระ เลกหัวเมืองเหนือ

มีการแบ่งข้าหลวงกองสักออกเป็น 6 กอง ตั้งโรงสักอยู่ตามเมืองใหญ่ 6 เมือง คือ ล่งขลา ชุมพร พัทลุง นครศรีธรรมราช ไชยา และพังงา

ศูนย์วิทยุทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ กทช., จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 52 สำรตราถึงพระยานครราชสีมา เรื่องให้เร่งเอา เลกมาสักให้สิ้น.

² เรื่องเดียวกัน.

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แม่กองใหญ่ออกไปดูแลตั้งกองสัก และแม่กองประจำโรง-
 สักตามเมืองต่าง ๆ แล้วกลับเข้ามากรุงเทพฯ ให้พระยามนตรีสุริยวงศ์เป็นแม่กองดูแลต่อไป¹
 พระเทพวรคุณ ปลัดกรมพระกลาโหม หนึ่งในจำนวนข้าหลวงกองสักมีคำสั่งให้เจ้าเมืองกรมการกำชับ
 กองด่าน กวดขันระวังไม่ให้ไพร่เสีตลอดหลบหนีการสักครั้งนี้ไปได้² เพราะปรากฏว่าไพร่มักจะ
 หลบหนีเอาตัวรอดให้พ้นสักไปคราวหนึ่ง บางครั้งไพร่หนี และถูกจับได้กลับอ้างว่ามุลนายไข้ไป
 ราชการต่างถิ่น จึงออกกฏในครั้งนี้ว่า ถ้ามุลนายไข้ไพร่ไปต่างถิ่นในระหว่างการสักครั้งนี้ ให้มี
 หนังสือของเจ้าเมืองไปถึงนายด่านด้วย³ การสักครั้งนี้กินเวลา 2 ปี จึงแล้วเสี⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่า การสักเลกครั้งใหญ่ หรือการชำระเลกกินเวลาหลายปีว่ากองสักจะ
 กลับเข้ามากรุงเทพฯ แต่การสักก็ยังไม่เรียบร้อย มีเลกหลบหนีแอบแฝงค้างสักอีก ทั้งไว้ให้เป็น
 หน้าที่ของเจ้าเมืองกรมการ และนายหมวด นายกองทั้งหลายต่อไป แต่ก็นับว่าเป็นการกระตุ้นให้
 เจ้าเมืองและมุลนายอื่น ๆ เกรงครัดในการสักเพิ่มขึ้น

การเริ่มใช้วิธีสักเลกเป็นมาตรการที่เกิดจากความจำเป็นในภาวะบ้านเมืองหลังเสียกรุง
 ศรีอยุธยาครั้งที่สอง (พ.ศ. 2310) รอยสักจะติดตัวไพร่ และบ่งบอกสังกัดไพร่ชัดเจน เป็นหน้าที่
 ของมุลนายที่จะต้องควบคุมไพร่ในสังกัดของตนเพื่อใช้แรงงาน และส่งส่วยให้รัฐ ดูแลไม่ให้ไพร่สูญหาย
 และยิ่งกว่านั้นต้องพยายามรวบรวมให้ไพร่เพิ่มจำนวนมากขึ้นด้วยการสักลูกหมู่ และรวบรวมไพร่แขน
 ขาวที่ยังไม่ได้สักทงมือเข้ามาในสังกัดของตน แต่อย่างไรก็ตาม มีปัญหาว่าไพร่จำนวนมากหลีก-
 เลียงการสักโดยมุลนายส่มยอมบ้าง หรือไม่รู้เห็นบ้าง ไพร่หนีไปหามุลนายใหม่ ทำให้เกิดคดีฟ้องร้อง

¹ กข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 9, หน้า 223-226.

กข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 20, หน้า 167-173.

² กข., รัชกาลที่ 4 กห. เล่ม 20, หน้า 147-148.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ กข., รัชกาลที่ 5 เอกสารเียบเล่มสมุดพิเศษ เล่ม 20, หน้า 134.

อยู่เสมอ ๆ นอกจากจะทำให้เสียประโยชน์มากมายแล้ว ยังก่อให้เกิดการสูญเสียอย่างใหญ่หลวง ต่อผลประโยชน์ของแผ่นดินด้วย ปัญหาเหล่านี้มีอยู่ทุกยุคทุกสมัย เมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่ง ขึ้นครองราชย์สมบัติ ก็ทรงเผชิญกับปัญหาเหล่านี้ และทรงตระหนักว่า การให้มุลนายควบคุมไพร่ ด้วยการสักไพร่แต่ลำพังในกรมกองเองไม่เพียงพอ รัฐต้องชำระเลขเป็นครั้งคราว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงออกกฎพระสัสดีเกี่ยวกับการชำระตัดสินความไพร่ที่ค้างมาแต่รัชกาลก่อน และอะลุ่มอล่วยให้ไพร่ที่หลบหนี และไพร่ข้อมือขาวเลือกมุลนายได้เองใหม่ เพื่อให้เกิดสภาพะการควบคุมคนสังกัดกรมหนึ่งให้เป็นระบบระเบียบ ปัญหาที่ยังคงมีอยู่ จึงทรงเริ่มวิธีการส่งข้าหลวงจากกรุงเทพออกไปสักเลขตามหัวเมือง วิธีนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงใช้ตามแบบอย่าง ในสมัยรัชกาลที่ 3 หลังจากก็ทรงออกประกาศให้เจ้าเมือง กรมการ เจ้าหมู่ มุลนาย นายหมวด นายกองที่ควบคุมไพร่สักเลขของตนให้เรียบร้อยแล้วเป็นเวลาหลายปี แต่ก็ยังปรากฏปัญหาเกี่ยวกับไพร่ข้อมือขาวเป็นจำนวนมาก จึงทรงให้มีการชำระไพร่ครั้งใหญ่ทั่วราชอาณาจักร การส่งข้าหลวงใหญ่ออกไปจากกรุงเทพฯ จะเห็นได้ว่าได้เลือกเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ออกไปทุกครั้ง พร้อมกับคณะขุนนางชั้นสูงหลายคน แต่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่มักจะออกไปวางกองสัก ตั้งข้าหลวงกองสัก วางพื้นฐานการสักไว้ และสั่งการให้รวบรวมทำบัญชีจำนวนคน แล้วกลับเข้าไปกราบบังคมทูลรายงานขึ้นรอง ๆ ลงไปทำการสักต่อไป การสักแต่ละครั้งปิดเยื่อหลายปี แม้ออกสักจะกลับกรุงเทพฯ แล้ว ก็ยังมีกรณีค้างสัก และสักเพิ่มเติมอีกด้วย¹

อีกวิธีหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ในการควบคุมกำลังคนด้วยมาตรการสักไพร่ และชำระไพร่ คือ การตั้งกองสืบตามหัวเมือง ให้ราษฎรวัลแก่ผู้สับได้ และลงโทษผู้ที่รับผิดชอบควบคุมดูแลไพร่แต่ละเลยไม่นำไพร่มาสัก แต่อย่างไรก็ตาม กองสับที่ถูกส่งออกไปจากกรุงเทพฯ นั้นส่งไปไม่ทั่วถึงทุกภาค

¹ กพ., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1209 เลขที่ 151 ในบอกหลวงนรินทร์บริรักษ์ จะนำตัวเลขลงมาสักกรุงเทพฯ.

กพ., จดหมายเหตुरัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 149 ในบอกเมืองเพชรบูรณ์ ขอลงมาสักเลขกรุงเทพฯ

และ จ.ศ. 1208 เลขที่ 141 เลกเมืองนครราชสีมาค้างสัก.

พร้อมกัน และในขณะที่ข้าหลวงกองสับไปดำเนินการอยู่นั้น รัฐยินยอมให้เจ้าเมือง กรมการ และ นายหมวด นายกองรวบรวมไพร่มาส่งกรุงเทพฯ เพื่อนำสีกได้ กองสับซึ่งน่าจะออกไปสับ และชำระ โทษตามหน้าที่ก็กลายเป็นไปทำหน้าที่คล้ายกองสีกที่มาชำระไพร่เหมือนกัน จึงสรุปได้ว่าการส่งข้า - หลวง หรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่จากกรุงเทพฯออกไปหัวเมืองเป็นเพียงการไปกระตุ้นเตือนให้เจ้าเมือง และมูลนายที่มีไพร่อยู่ในหัวเมือง เอาใจใส่ในหน้าที่การควบคุมกำลังคนให้คงสีกในกรมกองเป็น หลักฐาน การกระตุ้นนี้นับว่ามีประโยชน์บ้างเหมือนกัน เพราะเมื่อส่วนกลางใช้มาตรการส่งกอง สีกออกไป และเร่งรัดให้ชำระเลิกก่อนที่จะส่งกองสับออกไปภายหลัง มีการทยอยส่งไพร่แขนขาว เข้ามาสีกที่กรุงเทพฯเป็นจำนวนเพิ่มขึ้นมากมาย และมักพบว่าส่วนใหญ่ในจำนวนไพร่แขนขาวที่สับ ได้กระจัดกระจายไปจากกรมกองของตน หรือจากเมืองของตนอย่างห่างไกลทีเดียว

การชำระไพร่ครั้งใหญ่ในแต่ละรัชกาลสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึง นโยบายของรัฐในอันที่จะรักษาระบบไพร่ให้คงอยู่ เพราะระบบไพร่เป็นโครงสร้างของระบบการ - เมือง เศรษฐกิจ และสังคมของไทยสืบต่อมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว แต่ในขณะที่เดียวกัน ราย - ละเห็ดหรือองค์ประกอบของระบบได้ถูกแก้ไข ดัดแปลง และปรับปรุงให้เหมาะสมกับสภาวะการ ของบ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย และตามปัจจัยอีกหลายประการ จนมีลักษณะของการ คลี่คลายสลายตัวของระบบที่ละน้อย และถูกยกเลิกไปในที่สุด

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย